

Νίκος Ανδρουλιδάκης

Η μετάβαση από τη μοναρχία στη δημοκρατία
κατά τον Alexis de Tocqueville
και τον Honoré de Balzac.

Εισαγωγή.

Το αντικείμενο της μεταπτυχιακής εργασίας με την οποία θα ασχοληθώ αφορά τον Alexis de Tocqueville (1805-1859), έναν από τους σημαντικότερους πολιτικούς και κοινωνικούς στοχαστές, και τον Honoré de Balzac (1799-1850), το μεγάλο μυθιστοριογράφο. Είναι και οι δύο γάλλοι, έζησαν το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, και είχαν τις ίδιες ιστορικές εμπειρίες: ναπολεόντεια περίοδο, παλινόρθωση, επαναστάσεις του 1830 και 1848. Ήταν μια ταραγμένη εποχή, με συγκρούσεις και αντιφάσεις, κατά την οποία η Γαλλία, μέσα από έντονες πολιτικές ανακατατάξεις, άλλαξε πολίτευμα: από το παλαιό μοναρχικό καθεστώς μετεξελίχθηκε σε αστική δημοκρατία. Η αλλαγή αυτή αποτελεί πολιτικό φαινόμενο που παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην ανθρωπότητα.

Οι απόψεις των δύο αυτών προσωπικοτήτων σχετικά με τη μετάβαση στη δημοκρατία, δεν αφορούν μόνο την έρευνα των γενικότερων κοινωνικών διεργασιών, αλλά εντοπίζονται και στις επιδράσεις πάνω στον κάθε άτομο. Δηλαδή οι δύο στοχαστές εξετάζουν με ποιο τρόπο η δημοκρατία διαμορφώνει τη νοοτροπία, την ψυχολογία και κατ' επέκταση τη συμπεριφορά του κάθε ανθρώπου. Και τελικά πώς παρουσιάζεται ολόκληρη η κοινωνία, ως συνολικό αποτέλεσμα της συμπεριφοράς των ατόμων που την απαρτίζουν.

Παιδικές εμπειρίες

Ο Tocqueville και ο Balzac έζησαν την παιδική και την εφηβική τους ζωή σε εντελώς ξεχωριστό περιβάλλον. Ο πρώτος, γόνος παλαιάς αριστοκρατικής οικογένειας, γιος του κόμη Hervé de Tocqueville,¹ απολάμβανε όλα τα πλεονεκτήματα του αριστοκρατικού περιβάλλοντος, ενώ ο άλλος, παρόλο που η οικογένειά του δεν ήταν φτωχή αφού ο πατέρας του, ο Bernard-François Balzac,² ήταν μεγαλόβαθμος κρατικός υπάλληλος, δεν απολάμβανε αγαθά μεγάλου πλούτου.

---

¹ Hugh Brogan, *Alexis de Tocqueville. A biography*. Profile Books, Λονδίνο, 2006, chap. 1-2. p.1-36. Στα δύο αυτά πρώτα κεφάλαια περιγράφεται το ιστορικό της αριστοκρατικής οικογένειας των Tocqueville.

² Nadine Satiat. *Μπαλζάκ ή η μανία της γραφής*. Βιογραφία. Μετφ. Ευγενία Τσελέντη. Τραυλός, Αθήνα, 2001, σ. 13-15.

Όμως, όσο κι αν έπαιζε ρόλο η διαφορά στην οικονομική κατάσταση των οικογενειών τους, εκεί που παρουσίαζαν ομοιότητες ήταν η ψυχολογική τους κατάσταση, όπως διαμορφώθηκε κατά την παιδική και στη συνέχεια κατά τη νεανική τους ηλικία. Μεγάλωσαν και οι δύο μέσα σε μεγάλη στενοχώρια. Ο Tocqueville έζησε σε μια οικογένεια που την σκίαζαν οι αναμνήσεις από τους διωγμούς της γαλλικής επανάστασης. Ήταν διωγμοί που άφησαν πίσω τους όχι μόνο θανάτους συγγενών του, αλλά και ανεξίτηλα σημάδια στην ψυχική υγεία όσων από τα μέλη της οικογένειας κατόρθωσαν να διασωθούν. Ο πατέρας του άσπρισε σε πολύ νεαρή ηλικία εξαιτίας του φόβου και της στενοχώριας του, ενώ η μητέρα του βασανιζόταν σε όλη τη μετέπειτα ζωή της από μεγάλα ψυχολογικά προβλήματα.³ Πάντως, ο νεαρός Alexis, σαν αριστοκράτης, ζούσε μετά την Παλινόρθωση της Μοναρχίας με μεγάλη οικονομική άνεση. Τα πρώτα του γράμματα τα έμαθε υπό την καθοδήγηση ενός ηλικιωμένου ιερωμένου, ο οποίος υπήρξε και παιδαγωγός του πατέρα του. Ακολούθησαν οι γυμνασιακές του σπουδές σε κολλέγιο και οι νομικές στο Παρίσι, μέχρι το 1826.⁴

Αντίθετα, η οικογένεια του Balzac δεν καταδιώχθηκε από την Επανάσταση. Ο πατέρας του εκμεταλλεύθηκε τη ρευστή πολιτική κατάσταση, κατόρθωσε να γίνει προμηθευτής υλικού σε στρατιωτικές μονάδες του Ναπολέοντα, και πέτυχε να αποκτήσει αξιόλογη περιουσία.⁵ Το πρόβλημα όμως του μικρού Honoré ήταν ενδοοικογενειακό. Εξαιτίας του χαρακτήρα της, αλλά και για άλλους προσωπικούς της λόγους, η μητέρα του φερόταν ψυχρά στο γιο της από τη στιγμή που γεννήθηκε. Μωρό ακόμα τον παρέδωσε σε μια παραμάνα, αρκετά μακριά από την οικογενειακή εστία. Μετά, μέχρι την εφηβεία του, έμεινε εσώκλειστος σε σχολείο,⁶ πάλι μακριά από την οικογένεια. Για χρονικό διάστημα αρκετών χρόνων, είδε τη μητέρα του ελάχιστα φορές, και τον πατέρα του, ίσως καθόλου. Στη συνέχεια προχώρησε στη μέση εκπαίδευση, πάντα οικότροφος, και κατόπιν φοίτησε στη Νομική σχολή, εργαζόμενος ταυτόχρονα, πρώτα σε συμβολαιογραφείο και μετά σε δικηγορικό γραφείο. Όλο αυτό το χρονικό διάστημα εξακολουθούσε να είναι ψυχολογικά απομονωμένος από την οικογένειά του.⁷

³ Hugh Brogan, ό.π., p. 17, 24-25.

⁴ Ό.π., p. 47-66.

⁵ Nadine Satiat, ό.π., σ. 14, 15, 20, 35.

⁶ Ό.π., σ. 24

⁷ Ό.π., σ. 32, 37, 39-44, 46.

Παίρνοντας το Baccalauréat της Νομικής, το 1819,⁸ δεν εξακολουθεί τις σπουδές του, αλλά θέλει να γίνει συγγραφέας. Παρά τις αντιδράσεις των γονέων του δεν υποχωρεί, και τελικά πετυχαίνει ένα συμβιβασμό. Ο πατέρας του πείθεται να τον βοηθήσει οικονομικά επί δύο χρόνια, προσφέροντάς του τα απολύτως απαραίτητα για τη συντήρησή του στο Παρίσι, όπου θα ζήσει μόνος, πάλι μακριά από την οικογένεια. Κι αν σ' αυτό το χρονικό διάστημα δεν προοδεύσει στις συγγραφικές του προσπάθειες, θα υποταχθεί στην επιθυμία των γονέων του, δηλαδή θα γίνει συμβολαιογράφος.⁹

Τα τραύματα της παιδικής και εφηβικής τους ηλικίας, θα επηρεάσουν τόσο τον Tocqueville όσο και τον Balzac, σε όλη τους τη ζωή. Ο πρώτος βλέπει πίσω του το νεκρό σώμα του δικού του κόσμου, του αριστοκρατικού, που δεν πρόκειται να αναστηθεί, ενώ μπροστά του ορθώνεται η κυριαρχική δύναμη της αστικής δημοκρατίας που εξαφανίζει σιγά-σιγά τις αξίες, τις οποίες θεωρεί ως απαραίτητο όρο ζωής. Ο Balzac πάλι, χωρίς να έχει βιώσει τις αριστοκρατικές αξίες, τις αισθάνεται σαν ένα όμορφο όνειρο που έχει πια χαθεί. Αντίθετα, στο παρόν, ο φτωχός και άσημος Honoré βιώνει σκληρά την αστική δημοκρατία, που υπόσχεται καινούργιες πολιτικές αρετές, αλλά στην πραγματικότητα συντελεί στις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες. Είναι μια δημοκρατία που βοηθάει στο θρίαμβο του ατομικού συμφέροντος και των εγωιστικών παθών. Έτσι, Tocqueville και Balzac, ξεκινώντας από δύο διαφορετικά βιώματα της παιδικής τους ηλικίας, καταλήγουν ώστε οι απόψεις και των δύο να συγκλίνουν σε μια σκληρή κριτική κατά της αστικής κοινωνίας.

Η προπαρασκευαστική περίοδος

Η δεκαετία 1820-30 μπορεί να θεωρηθεί ως προπαρασκευαστική της επόμενης που θα ακολουθήσει και στην οποία, τόσο ο Tocqueville όσο και ο Balzac, θα αναπτύξουν το κύριο έργο τους. Η περίοδος μέχρι το 1830 θα συντελέσει ώστε και οι δύο να αναπτύξουν μια ωριμότητα που θα τους βοηθήσει στις προσπάθειές τους να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις του έργου που τους περιμένει. Ωστόσο, οι εμπειρίες που αποχτούν κατά τη δεκαετία αυτή είναι διαφορετικές για τον καθένα τους.

⁸ Ο.π., σ. 46.

⁹ Ο.π., σ. 47. Και Francois Taillandier. *Μπαλζάκ*. Βιογραφία. Μετφ. Αλίκη Τριανταφυλλίδου. Κασταλία, Αθήνα, 2006, σ. 45.

Τα συνεχή δραματικά βιώματα του Tocqueville από τη νηπιακή του ηλικία, έχουν διαμορφώσει από πολύ νωρίς το βασικό κορμό των απόψεών του. Επομένως, κατά την προπαρασκευαστική δεκαετία δεν θα βαδίζει στα τυφλά. Αφενός δεν έχει οικονομικά ή επαγγελματικά προβλήματα, γεγονός που του χαρίζει την περιπόθητη πνευματική ηρεμία. Από την άλλη, η πανεπιστημιακή του εκπαίδευση μέχρι το 1826, το μετέπειτα ταξίδι και η παραμονή του στην Ιταλία (1826-27), και στη συνέχεια η υπηρεσία του στο δικαστικό κλάδο στις Βερσαλλίες (1827-31), τον πλουτίζουν με καινούργιες γνώσεις και εμπειρίες.¹⁰ Καθώς διαμορφώνεται η αστική δημοκρατία, παρόλο που η πραγματικότητα την οποία βιώνει τον συγκλονίζει, προσπαθεί να την εξετάζει ψύχραιμα και να διαμορφώνει τις απόψεις του όσο μπορεί πιο αντικειμενικά.

Η περίπτωση του Balzac είναι εντελώς διαφορετική. Ζει απομονωμένος από την οικογένεια, μέσα στη φτώχεια, φορτωμένος με άγχος για το μέλλον. Προσπαθεί με αγωνία να γράψει, για να δικαιωθεί στον εαυτό του ότι μπορεί να γίνει μεγάλος συγγραφέας. Αλλά, παρά την αυτοπεποίθηση που του χαρίζει η έμφυτη σιδερένια του θέληση και παρά την αισιοδοξία του, όταν αντιμετωπίζει τη στυγνή πραγματικότητα αναγκάζεται να αλλάξει απόφαση. Για λίγα χρόνια ξεχνά τη φιλοδοξία του να δημιουργήσει ένα σωστό λογοτεχνικό έργο και γράφει, για βιοποριστικούς λόγους, ρομάντζα μειωμένης λογοτεχνικής ποιότητας. Είναι από αυτά που δημοσιεύονται σωρηδόν για να διασκεδάσουν ένα κοινό χωρίς πνευματικές απαιτήσεις. Έχει όμως συναίσθηση της μηδαμινής τους αξίας, και γι' αυτό δεν τα υπογράφει με το κανονικό του όνομα, αλλά χρησιμοποιεί διάφορα ψευδώνυμα.¹¹ Παράλληλα, προσπαθεί να εξασκήσει και διάφορα άλλα επαγγέλματα τα οποία πάντως έχουν σχέση με βιβλία. Το 1825 αποφασίζει να εκδώσει τα άπαντα δύο κλασικών, του Μολιέρου και του Λαφονταίν.¹² Για το σκοπό αυτό, λίγο αργότερα παίρνει το δίπλωμα τυπογράφου, και αγοράζει τυπογραφείο (1826). Στη συνέχεια ιδρύει με συνεταίρους του μίαν εταιρία χυτηρίου τυπογραφικών στοιχείων (1827), με κεφάλαια δανεικά. Έτσι αποχτά ένα πλήρες συγκρότημα για εκτύπωση και έκδοση βιβλίων.¹³ Αυτά τα πετυχαίνει με μια αγχώδη βιασύνη για επαγγελματική επιτυχία, ενώ το πείσμα και η υπεραισιοδοξία του αποτελούν κακούς συμβούλους. Μερικοί μελετητές του εκφράζουν την άποψη ότι

¹⁰ Hugh Brogan, ό.π., p. 66-75, 78-147.

¹¹ Nadine Satiat, ό.π., σ. 72, κ.έ. Και Stephan Zweig. *Μπαλζάκ*. Μυθιστορηματική βιογραφία. Μετφ. Γιάννης Μπεράτης. Γκοβόστης, Αθήνα, 1950, σ. 45-60

¹² Nadine Satiat, ό.π., σ. 125, 133.

¹³ Stephan Zweig, ό.π., σ. 77-96.

αυτές οι επαγγελματικές επιλογές ήταν σωστές, αλλά του έλειπε η ψυχραιμία του επιχειρηματία, ενώ η υπεραισιοδοξία του τον ξεγελούσε και δεν του επέτρεπε να σταθμίσει σωστά τους θετικούς και αρνητικούς παράγοντες, ώστε να προχωρήσει σε αποτελεσματικές ενέργειες. Απόδειξη γι' αυτό είναι ότι άλλοι, σύγχρονοί του, που ασχολήθηκαν με παρόμοιες επιχειρήσεις και προχώρησαν προσεχτικά, με ψυχραιμία και με σύστημα, κατόρθωσαν να πετύχουν.¹⁴

Αυτές οι αστοχίες τον αναγκάζουν να παραιτηθεί, τον επόμενο χρόνο (1828), τόσο από το τυπογραφείο όσο και από το χυτήριο που δεν του αποφέρουν κέρδη αλλά αυξάνουν τα χρέη του, ενώ τα δάνεια, τα οποία είχε πάρει, μαζί με τα καινούργια χρέη που προσθέτονταν συνεχώς, θα τον κατατρέχουν σε όλη του τη ζωή. Από τότε και μετά, οι δανειστές τον κυνηγούν αδιάκοπα και αποτελούν το μεγάλο βάσανο της ζωής του. Ωστόσο, σ' αυτήν τη δύσκολη περίοδο, το 1829, ξαναφουντώνει η επιθυμία του για λογοτεχνία απαιτήσεων, και αφοσιώνεται στη συγγραφή καινούργιων έργων, υπογράφοντάς τα τώρα με το όνομά του, για να γίνει ο μελλοντικός μεγάλος Balzac.¹⁵

Αν αποπειραθούμε να δώσουμε μια τολμηρή ερμηνεία του χαρακτήρα των δύο προσωπικοτήτων που εξετάζουμε, ο οποίος αρχίζει να εκδηλώνεται κατά τη δεκαετία του 1820, μπορούμε να δεχτούμε ότι η ηρεμία και η συστηματικότητα που διέπουν τον Tocqueville οφείλονται στις αριστοκρατικές του καταβολές με τις αξίες τους, οι οποίες τον οπλίζουν με ψυχραιμία, ώστε να μην παρασύρεται από αδημονία και να μην εξωτερικεύει κάθε εσωτερική του ταραχή. Στον Balzac, αντίθετα, παρουσιάζεται ως ένας εντελώς διαφορετικός χαρακτήρας. Η αδημονία και η ταραχή του, σε συνδυασμό με υπεραισιοδοξία και πείσμα, είναι μάλλον γνωρίσματα της αστικής τάξης, που την ταραγμένη εκείνη εποχή προσπαθούσε να βρει το δρόμο προς την καθιέρωσή της. Πριν από τον Balzac, ζωντανό παράδειγμα είναι ο ίδιος ο πατέρας του, με την πολυπραγμοσύνη του, τα ποικίλα ενδιαφέροντα και τις δραστηριότητές του, ο οποίος προσπαθούσε να εκμεταλλευθεί κάθε ευκαιρία που του παρουσιαζόταν.

Η δημιουργική δεκαετία.

Μετά την προπαρασκευαστική περίοδο 1820-30, η επόμενη δεκαετία χαρακτηρίζεται από μία τρομερή διανοητική προσπάθεια και των δύο, τόσο του Tocqueville όσο και του Balzac, που φέρνει εκπληκτικά αποτελέσματα. Πρόκειται για τη δεκαετία κατά την οποία, ο μεν πρώτος θα εκδώσει το βασικό και μνημειώδες έργο

¹⁴ Stephan Zweig, ό.π., σ. 296.

¹⁵ Ο.π., σ.103.

του, τη *Δημοκρατία στην Αμερική*,¹⁶ ενώ ο άλλος ένα μεγάλο μέρος από τα μυθιστορήματά του, μεταξύ των οποίων τα πιο γνωστά. Και ενώ πριν από δέκα χρόνια ήταν και οι δύο άγνωστοι, γύρω στα 1840 έχουν καταστεί διάσημοι, τόσο στη χώρα τους όσο και στο εξωτερικό.

Ο Tocqueville είχε προπαρασκευάσει την πνευματική του πορεία από πολύ νωρίς. Από χρόνια είχε διαμορφώσει μια συγκεκριμένη πολιτικοκοινωνική άποψη, διαφορετική από εκείνη των αριστοκρατών, των μελών της δικής του κοινωνικής τάξης. Παρακολουθώντας την ιστορία της Γαλλίας και γενικότερα των φεουδαρχικών κρατών της Δυτικής Ευρώπης, διαπιστώνει ότι, τουλάχιστον κατά τους επτά προηγούμενους αιώνες, υπάρχει μία συνεχής τάση προς τη γενίκευση της ισότητας.¹⁷ Οι ευγενείς εξαντλούνται σε ιδιωτικούς πολέμους, ενώ οι άνθρωποι του λαού πλουτίζουν με το εμπόριο, το οποίο αποτελεί πηγή οικονομικής δύναμης που θα οδηγήσει στην πολιτική εξουσία. Την ίδια περίοδο, τόσο οι βασιλιάδες όσο και οι ευγενείς προσπαθούν να προσεταιριστούν αυτή τη λαϊκή δύναμη, για να την χρησιμοποιήσουν οι μεν εναντίον των δε. Αυτό όμως τελικά σημαίνει ότι μειώνεται η απόσταση μεταξύ των κυρίαρχων και των λαϊκών τάξεων. Κατά τον γάλλο στοχαστή υπάρχουν και πολλά άλλα παρόμοια ιστορικά φαινόμενα που δείχνουν ότι η ανθρωπότητα βαδίζει προς μια γενικευμένη ισότητα. Σε κάθε επανάσταση, ο ευπατρίδης κατεβαίνει στην κοινωνική κλίμακα, ενώ ο πληβείος ανεβαίνει. Η γαλλική επανάσταση απετέλεσε καίριο πλήγμα κατά του μοναρχικού καθεστώτος και κατά της τάξης των ευγενών. Ο Tocqueville δεν συμερίζεται την άποψη των άλλων αριστοκρατών ότι είναι δυνατόν να επανέλθει το *παλαιό καθεστώς*. Έχει ήδη επέλθει ο θάνατός του. Και αυτή η πορεία δεν είναι αναστρέψιμη. Ματαιοπονεί όποιος νομίζει ότι μπορεί να την αναχαιτίσει. Η δύναμη που την κατευθύνει είναι ανίκητη, σαν να είναι αποτέλεσμα της ίδιας της θείας Πρόνοιας.¹⁸

Αυτή η τάση προς την ισότητα συντελεί, με την πάροδο των χρόνων, στην γενική ανάπτυξη των τεχνών και του πολιτισμού. Δυστυχώς όμως δεν συνοδεύεται και από ορισμένες άλλες παραμέτρους που θα συντελούσαν να έχει ευεργετικά αποτελέσματα. Θα έπρεπε να υπάρχει διαπαιδαγώγηση της δημοκρατίας, εξαγνισμός των ηθών της, διάγνωση των αληθινών συμφερόντων και αποφυγή των τυφλών

¹⁶ Η έκδοση θα γίνει σε δύο φάσεις. Ο πρώτος τόμος θα εκδοθεί του 1835 και ο δεύτερος το 1840.

¹⁷ Alexis de Tocqueville: *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, ελλην. μετφ., 3^η έκδοση, Εισαγωγή Α' τόμου, σ. 41-52. Σε όλη την εισαγωγή πραγματεύεται την πορεία των δυτικοευρωπαϊκών κρατών προς την ισότητα.

¹⁸ Ο.π., σ. 43.

ενστίκτων. Θα πρέπει οι νοημονέστερες και ηθικότερες τάξεις της κάθε κοινωνίας να κατευθύνουν την εξέλιξη της ανθρωπότητας. Αυτό όμως δεν συνέβη. Η δημοκρατία αφέθηκε στα πιο άγρια ένστικτά της. Συντελέστηκε στο υλικό στρώμα της κοινωνίας, χωρίς να συμβεί αλλαγή στις ιδέες, στις συνήθειες και στα ήθη, αλλαγή που ήταν απαραίτητη για να την καταστήσει ωφέλιμη. Έτσι, δεν μετριάζονται τα μειονεκτήματά της και δεν αναδεικνύονται τα φυσικά της πλεονεκτήματα. Βλέποντας τα κακά που κουβαλά μαζί της η δημοκρατία, αγνοούμε τα αγαθά που μπορεί να μας προσφέρει.¹⁹

Κατά τον Tocqueville, ένας από τους σπουδαιότερους λόγους οι οποίοι έχουν διαμορφώσει αυτήν την αρνητική κατάσταση είναι το ότι η ισότητα και η δημοκρατία εξελίσσονταν σε ένα περιβάλλον όπου εξακολουθούσαν να επηρεάζουν οι παλαιότερες πολιτικές καταστάσεις, η φεουδαρχία και η μοναρχία. Η δημοκρατία δεν γεννήθηκε απαλλαγμένη από επιδράσεις του παρελθόντος, και έτσι προκλήθηκε ένα μίγμα παλαιών και νέων ιδεών που συσκοτίζουν το δρόμο της προς το μέλλον. Ευχής έργο θα ήταν να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη μιας δημοκρατίας απαλλαγμένης από τα παλαιά κατάλοιπα.²⁰

Μια τέτοια δημοκρατία είναι εκείνη που διαμορφώνεται στις πολιτείες της Βόρειας Αμερικής. Γι' αυτό ο Tocqueville επιδιώκει να γνωρίσει από κοντά το αμερικανικό πολίτευμα. Το 1831, ο ίδιος κι ένας φίλος και συνάδελφός του, ο Gustave de Beaumont, πετυχαίνουν να τους ανατεθεί από το υπουργείο Εσωτερικών μια αποστολή στις Ηνωμένες Πολιτείες για να μελετήσουν το εκεί σωφρονιστικό σύστημα.²¹ Αυτό αποτελεί μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για το γάλλο στοχαστή να μελετήσει το δημοκρατικό πολίτευμα του νέου κόσμου και να δώσει απαντήσεις στα προσωπικά του ερωτήματα για το παρόν και το μέλλον της αστικής δημοκρατίας στη χώρα του. Παραμένει στην Αμερική περίπου δέκα μήνες, από τις 9 Μαΐου 1831 ως τις 20 Φεβρουαρίου 1832,²² και περιοδεύει όλες τις ανατολικές πολιτείες, από τις λίμνες του βορρά, στα σύνορα με τον Καναδά, μέχρι τη Νέα Ορλεάνη, στον κόλπο του Μεξικού. Μελετάει λεπτομερειακά τις συνήθειες και τη νοοτροπία του αμερικανικού λαού, αναλύει κάθε φαινόμενο της ζωής του, και τις παρατηρήσεις του θα τις εκθέσει στη μεγάλη μελέτη του *Η Δημοκρατία στην Αμερική*. Πρόκειται για μία διεισδυτικότερη έρευνα που παρουσιάζει τη μεγαλόπρεπη απεικόνιση ενός λαού που

¹⁹ Ο.π., σ. 44-45.

²⁰ Ο.π., σ. 47.

²¹ Hugh Brogan, ό.π., p. 143.

²² Ο.π., p. 148-213. Από τη Γαλλία είχε ξεκινήσει στις 2 Απριλίου 1831.

χτίζει τη δημοκρατία του, απαλλαγμένος από επιδράσεις του παρελθόντος. Γιατί, ενώ οι πρώτοι έποικοι της Αμερικής ανήκαν σε διαφορετικές τάξεις στις χώρες από όπου προέρχονταν, οι συνθήκες που συνάντησαν στη νέα τους πατρίδα συνετέλεσαν ώστε να αισθάνονται ίσοι μεταξύ τους προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις κοινές ανάγκες. Γι' αυτή τη δημοκρατία λοιπόν δεν υπήρχε παρελθόν. Οι κάτοικοι του νέου κόσμου ζούσαν σε ένα πολίτευμα που τότε μόλις γεννιέται, και δεν διαμορφώνεται σιγά-σιγά ως πολύπλοκη συνέπεια των συγκρούσεων των παλαιότερων πολιτευμάτων. Διαβάζοντας τη *Δημοκρατία στην Αμερική* αποκτούμε τη βεβαιότητα πως πρόκειται πράγματι για τη γέννηση καινούργιων πολιτικών και κοινωνικών δεδομένων.

Αφού ο Tocqueville έζησε από κοντά την αμερικανική κοινωνία και συνέλεξε όσες περισσότερες πληροφορίες μπορούσε, όταν επέστρεψε στη Γαλλία, συγκέντρωσε και συστηματοποίησε το υλικό του από το 1832 και μετά, για να γράψει τις αναμνήσεις και εντυπώσεις του. Αλλά δεν πρόκειται για μία απλή παράθεση στο χαρτί. Προχωρεί μεθοδικά, συμβουλευεται και τη σχετική βιβλιογραφία, και τελικά διαμορφώνει μέσα στο νου του όλη την εικόνα με τα ποικίλα δεδομένα της αμερικανικής πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

Προξενεί εντύπωση η μεθοδικότητα και η αφοσίωση στην υλοποίηση του έργου του. Όσον καιρό γράφει, εγκαθίσταται σε ένα μικρό χώρο, μια σοφίτα έξω από το σπίτι των γονιών του μαζί με τους οποίους διέμενε εκείνη την εποχή, και, ζώντας πράγματι βίο ασκητικό,²³ προχωρεί το έργο του με εκπληκτική επιμέλεια. Έχει επιλέξει έναν τρόπο γραφής που τον εξυπηρετεί όσο το δυνατόν καλύτερα. Χρησιμοποιεί μεγάλες κόλλες χαρτιού που τις χωρίζει σε δύο μέρη. Το αριστερό και το δεξιό. Και στο μεν αριστερό γράφει κάποιες συνοπτικές σημειώσεις που θα τον βοηθήσουν, ενώ στο δεξιό, προχωρεί στο κυρίως κείμενο, το οποίο, μετά από ορισμένες διορθώσεις, θα είναι και το τελικό.²⁴ Προχωρεί στο γράψιμο με ρυθμό εκπληκτικό. Ολοκληρώνει τον πρώτο τόμο της *Δημοκρατίας* του σε εννέα μόλις μήνες, από το Νοέμβριο του 1834 μέχρι τον Αύγουστο του 1835.²⁵ Βέβαια το βιβλίο, μέσα σ' αυτό το χρονικό διάστημα, δεν γράφτηκε «εκ του μηδενός». Έχει προηγηθεί μεγάλη προεργασία, και στο στάδιο αυτό διαμορφώνεται μόνο η τελική του γραφή. Ωστόσο δεν παύει να αποτελεί εξαιρετικό κατόρθωμα η οριστική διαμόρφωση ενός ογκώδους τόμου εκατοντάδων πυκνογραμμένων σελίδων, με κείμενο απλό, με

²³ Ο.π., p. 254.

²⁴ Ο.π., p. 257.

²⁵ Ο.π., p. 256.

ευχάριστο και εύκολα κατανοήσιμο ύφος, και με τόσο συμπυκνωμένα νοήματα. Οι βιογράφοι του αναφέρουν ότι η ευχέρειά του στο γράψιμο οφείλεται κατά μεγάλο μέρος και στην επαγγελματική του δραστηριότητα, διότι, χάρη στο επάγγελμά του, είχε συνηθίσει να συντάσσει τα νομικά κείμενα της εργασίας του με μεγάλη ταχύτητα, σε συνδυασμό με εξαιρετική αυτοσυγκέντρωση.²⁶

Η δημοσίευση του πρώτου τόμου της *Δημοκρατίας στην Αμερική* στέφθηκε με μεγάλη επιτυχία, απροσδόκητη και για τον ίδιο. Ο τόμος αυτός παρουσιάζει στο αναγνωστικό κοινό έναν άγνωστο κόσμο με ένα πολίτευμα που διαμορφώνεται από τα σπάργανά του, θέμα πολύ ενδιαφέρον για τον πολιτικό και πνευματικό κόσμο της Γαλλίας. Όταν αργότερα, το 1840, ο Tocqueville δημοσιεύει και τον δεύτερο τόμο, η υποδοχή δεν είναι ίδια όπως στον πρώτο. Ίσως υπάρχει μια εξήγηση γι' αυτήν τη μειωμένη ανταπόκριση. Ο δεύτερος τόμος εξετάζει την κοινωνιολογική πλευρά, την επίδραση του πολιτεύματος πάνω στην ατομική ζωή και συμπεριφορά. Είναι ένα έργο όχι μόνο προοδευτικό για την εποχή του, αλλά και προφητικό, διότι προειδοποιεί για καταστάσεις που θα προκύψουν στα μελλοντικά χρόνια. Ίσως λοιπόν ήταν πολύ νωρίς να γίνει κατανοητό από τους συγχρόνους του. Αντίθετα, οι πολιτικοί και κοινωνικοί επιστήμονες των επόμενων γενεών το έχουν εκτιμήσει όπως του αξίζει, ενώ τα συμπεράσματά του επαληθεύονται ακόμη και σήμερα.

Η γενική αναγνώριση του έργου του γρήγορα προσφέρει στον Tocqueville δίκαιες ηθικές αμοιβές. Το 1838, σε ηλικία μόλις τριάντα τριών ετών, γίνεται μέλος της Ακαδημίας Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών, ενώ τρία χρόνια αργότερα, με την ολοκλήρωση και του δεύτερου τόμου της *Δημοκρατίας* εκλέγεται ακαδημαϊκός.²⁷

Την ίδια εποχή, ο Balzac δίνει το δικό του αγώνα. Από το 1830 έχει βρει το δρόμο του ως μυθιστοριογράφος. Έχει γράψει ήδη το πρώτο του μυθιστόρημα, υπογράφοντας πλέον με το πραγματικό του όνομα,²⁸ καθώς και μερικά μικρότερα έργα, που σταθεροποιούν την φήμη του. Ζει όμως σε μια εποχή που το κοινωνικό μυθιστόρημα δεν έχει ακόμη καθιερωθεί. Υπάρχουν βέβαια και προγενέστεροι μεγάλοι πεζογράφοι που έχουν γράψει ονομαστά έργα, όπως ο Θερβάντες τον *Δον Κιχώτη*, ο Ντεφόε τον *Ροβινσώνα Κρούσο*, ο Ουώλτερ Σκωτ τον *Ιβανόη* και άλλα, αλλά οι ήρωές τους, πολύ ενδιαφέροντες ως άτομα, αποτελούν μεμονωμένες

²⁶ Ο.π.

²⁷ Ο.π., p. 324 (στη 2^η υποσημείωση), και p. 403.

²⁸ Πρόκειται για το μυθιστόρημα *Les Chouans* (*Οι Σουάνοι*) οι οποίοι ήταν οι φιλοβασιλικοί αντεπαναστάτες κατά της γαλλικής επανάστασης.

περιπτώσεις, και δεν μπορεί να θεωρηθούν ότι υπάγονται σε κοινωνικά σύνολα αλλά ούτε συμβολίζουν κάποια χαρακτηριστικά μέλη της κοινωνίας. Ο Balzac όμως έχει εντελώς αντίθετη άποψη. Χωρίς να υποτιμάει το άτομο, επιθυμεί ο πρωταγωνιστής του έργου του να είναι η ίδια η κοινωνία, ενώ τα άτομα, με την πολυπλοκότητα των χαρακτήρων τους και των σχέσεών τους, να αποτελούν τις ψηφίδες που την συνθέτουν. Τέτοιου είδους πεζογραφήματα δεν είχαν γραφτεί μέχρι την εποχή του, και εκείνος ζούσε τη μοναξιά του πρωτοπόρου. Οι συντηρητικοί κριτικοί, οι οποίοι κυριαρχούσαν στον πνευματικό χώρο της Γαλλίας, δεν τον αποδέχονταν, ενώ εξυμνούσαν έργα λιγότερο άξιων πεζογράφων που ακολουθούσαν την πεπατημένη. Όταν όμως, από το 1830 και μετά, αρχίζει να νιώθει αυτοπεποίθηση σαν μυθιστοριογράφος, αδιαφορεί για τους κοντόφθαλμους κριτικούς και αφοσιώνεται στο έργο του για να το προχωρήσει όπως εκείνος πιστεύει πως είναι σωστό.

Ο Balzac, για να γνωρίσει την κοινωνία, παρατηρούσε προσεχτικά από αρκετά χρόνια πρωύτερα τον κόσμο που τον περιστοίχιζε. Βάδιζε ατέλειωτες ώρες στους δρόμους, με σκοπό να παρακολουθεί τους γύρω του, τις φυσιγνωμίες και τους χαρακτήρες τους. Ένιωθε, όπως έλεγε, να ταυτίζεται με τους ανθρώπους, να αισθάνεται τα πόδια του να περπατούν φορώντας τα δικά τους παπούτσια, ένιωθε τους πόθους και τις ανάγκες τους. Όλοι περνούσαν από την ψυχή του ή η ψυχή του περνούσε μέσα από τις δικές τους, σαν όνειρο.²⁹ Και αυτές τις παρατηρήσεις του τις μετουσίωσε σε λογοτεχνικό έργο.

Ο Στέφαν Τσβάιχ, στη βιογραφία του για τον Balzac, δίνει την εικόνα της εργατικότητας του συγγραφέα.³⁰ Από το απόγευμα, πριν νυχτώσει, ο Balzac πέφτει για ύπνο. Ξυπνάει τα μεσάνυχτα. Ταχτοποιεί το χώρο όπου θα γράψει, φοράει τη φαρδιά λευκή ρόμπα εργασίας του, έναν ασηκτικό χιτώνα που τον διευκολύνει στις κινήσεις του, κάθεται μπροστά στο μικρό του τραπέζι, κι αρχίζει το γράψιμο. Ποτέ δεν δουλεύει όταν έχει μόνο δυο-τρεις ώρες στη διάθεσή του. Χρειάζεται τουλάχιστον ένα οχτάωρο, μέχρι τις οχτώ το πρωί. Προχωρεί με ρυθμό καταγιστικό, με ελάχιστα διαλείμματα, ίσα-ίσα να πει καφέ, ένα ειδικό διεγερτικό χαρμάνι που το ετοιμάζει μόνος, και που τον κρατάει σε έντονη πνευματική διέγερση. Στις οχτώ το πρωί σταματάει για να δεχτεί τους υπαλλήλους των τυπογραφείων με τα δοκίμια που του έχουν ετοιμάσει από τα προχτεσινά χειρόγραφα του, ενώ τους δίνει τα

²⁹ Οι περιπλανήσεις αυτές του Μπαλζάκ περιγράφονται από τον ίδιο, στο διήγημά του *Facino Cane*. (Honoré de Balzac. *Comé die Humaine*. Βιβλιοθήκη *de la Pleiade*. Gallimard. Edition complète. Paris, ¹1976-1981, ²1996-2003, vol. VI, p. 1020).

³⁰ Stephan Zweig, ό.π., σ. 150-159.

χτεσινοβραδυνά, σχεδόν πριν ακόμη στεγνώσει το μελάνι. Από την ώρα εκείνη και μετά, αρχίζει μια καινούργια εξαντλητική δουλειά: η διόρθωση των δοκιμίων, που τελικά αποτελεί γράψιμο των κειμένων από την αρχή, από πέντε ως δεκαπέντε φορές. Δηλαδή, το κάθε μυθιστόρημα διορθώνεται κατά μέσον όρο περίπου δέκα φορές, που αντιστοιχεί σε ποσότητα γραψίματος δεκαπλάσια από την έκταση του έργου στην τελική μορφή του. Η διόρθωση των δοκιμίων κρατούσε μέχρι το μεσημέρι, ενώ το απόγευμα έγραφε άρθρα για τις εφημερίδες ή τα περιοδικά, καθώς και την αλληλογραφία του.

Ήταν πολυφαγός και καλοφαγός, ωστόσο, όταν έπρεπε να εργαστεί εντατικά, το πρόγευμά του στις οχτώ το πρωί, το γεύμα του το μεσημέρι στις δώδεκα και το δείπνο του στις πέντε το απόγευμα, ήταν λιτά, για να μην τον βαραίνει το φαγητό. Επίσης, την εποχή της δημιουργικής έντασης ξεχνούσε κάθε κοινωνική ζωή. Μόνο όταν η εργασία του χαλάρωνε, έκανε τη βόλτα του στο Παρίσι και στα κοινωνικά σαλόνια όπου σύχναζε, κι αυτό βιαστικά, σε εξόδους που διαρκούσαν μόνο μισή ώρα. Κατά κανόνα κοιμόταν πριν νυχτώσει, έχοντας ένα περιθώριο πέντε-έξι ωρών για ξεκούραση. Και τα μεσάνυχτα ξαναριχνόταν στο γράψιμο.

Αυτός ο καταγιστικός ρυθμός δουλειάς συνεχιζόταν επί μήνες ολόκληρους, μέχρις ότου αισθανόταν εντελώς εξαντλημένος και δεν μπορούσε να προχωρήσει. Τότε αποσυρόταν στην εξοχή για αρκετό καιρό, σε σπίτια γνωστών και φίλων που τον φιλοξενούσαν με αγάπη, μέχρις ότου συνέλθει, για να συνεχίσει με καινούργιες δυνάμεις. Μέσα σ' αυτά τα μεγάλα διαλείμματα περιλαμβάνονταν οι ερωτικές του σχέσεις και τα ταξίδια του στο εσωτερικό και εξωτερικό.

Δουλεύοντας με πρωτοφανή αφοσίωση στο έργο του, έγραψε εκατό περίπου λογοτεχνικά έργα, από τα οποία τα εβδομήντα τέσσερα είναι μυθιστορήματα, και τα υπόλοιπα μικρότερες αφηγήσεις. Δηλαδή, στα είκοσι χρόνια της δημιουργικής του εργασίας (1829-1849), έχουμε κατά μέσον όρο πέντε έργα το χρόνο, σχεδόν όλα πρώτης γραμμής. Σ' αυτά βέβαια δεν περιλαμβάνονται τα θεατρικά του, τα άρθρα του, η ποικίλη συνεργασία του με εφημερίδες και περιοδικά, καθώς και η αλληλογραφία του με συγγενείς, φίλους και γνωστούς. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο συγγραφέας είχε σχεδιασμένα στο μυαλό του άλλα πενήντα μυθιστορήματα, τα οποία δεν πρόφτασε να γράψει, διότι πέθανε πρόωρα, σε ηλικία μόλις πενήντα ενός έτους, μετά από ολική εξάντληση του οργανισμού του, λόγω υπερκόπωσης.

Με το έργο αυτό, ο Balzac καθίσταται εξαιρετικά δημοφιλής στο ευρύτερο καλλιεργημένο αναγνωστικό κοινό που τον διαβάζει με πάθος, ακόμη και σε

απομακρυσμένες περιοχές της Ευρώπης. Όσον αφορά όμως στο θέμα των ηθικών αμοιβών, δεν ήταν τυχερός όπως ο Tocqueville. Εξαιτίας της κοινωνικής πολεμικής που ασκούσε με τα βιβλία του, είχε προκαλέσει αντιδράσεις, διότι ασκούσε κριτική στην καθημερινή ζωή των κοινωνικών τάξεων που είχαν αποκτήσει οικονομική ισχύ. Δεν θα εκλεγεί ποτέ ακαδημαϊκός, ούτε θα γίνει δεκτός στην πνευματική κοινότητα της Γαλλίας, παρά την υποστήριξη ορισμένων εξεχόντων πνευματικών ανθρώπων, όπως ο Βίκτωρ Ουγκώ και ελάχιστες άλλες φωτεινές εξαιρέσεις.

Αν συγκρίνουμε την εμφάνιση και τους χαρακτήρες του Tocqueville και του Balzac στην ωριμότητα της ηλικίας τους, παρατηρούμε ότι ο πρώτος ήταν λεπτοκαμωμένος και κομψός, ενώ ο δεύτερος παχύς, χοντροκομμένος και δυσκίνητος. Ο πρώτος, άτολμος να εκφράζεται στον προφορικό λόγο, γνώριζε καλά ότι, αν και είχε ασχοληθεί με την πολιτική, δεν ήταν προικισμένος με τη ρητορική ικανότητα που αποτελεί βασικό γνώρισμα των πολιτικών προσώπων. Ο δεύτερος χαρακτηριζόταν από χειμαρρώδη ευφράδεια, και έθελγε τους ακροατές του με τις ζωντανές περιγραφές που χρησιμοποιούσε. Ο πρώτος, ψύχραιμος και μετρημένος, πρότυπο αριστοκρατικής κουλτούρας. Ο δεύτερος, αυθόρμητα εκδηλωτικός, σε σημείο που να καταντάει εκκεντρικός, δεν ενδιαφερόταν για τους λεπτούς αριστοκρατικούς τρόπους.

Αντίθετα, στον τρόπο εργασίας τους, είχαν και οι δύο την ίδια ακριβώς συμπεριφορά. Ήταν εξαιρετικά σοβαροί και αφοσιωμένοι στο έργο τους, και διακατέχονταν και οι δύο από το ίδιο συναίσθημα ότι υπηρετούν την αλήθεια που πηγάζει από τη γνώση της πραγματικότητας. Μιαν αλήθεια που κατανοήθηκε ουσιαστικά μετά το θάνατό τους.

Κι αν θέλουμε να κάνουμε κάποιες συσχετίσεις ανάμεσα στη *Δημοκρατία στην Αμερική* και στα μπαλζακικά έργα, μπορούμε να καταλήξουμε στις επόμενες γενικές παρατηρήσεις:

- Ο Tocqueville περιγράφει μιαν αστική δημοκρατία που μόλις γεννιέται, χωρίς να επιδρούν σ' αυτήν τα πολιτεύματα του παρελθόντος, ενώ ο Balzac περιγράφει μια δημοκρατία που υφίσταται ήδη, έχοντας προκύψει σαν συνέπεια προηγούμενων πολιτικών συγκρούσεων, επηρεασμένη από αυτές, με αντιπαλότητες που έχουν τη ρίζα τους βαθιά στο παρελθόν, και με αποτέλεσμα να εκδηλώνονται αντιφάσεις που είχαν αρνητικές συνέπειες.

- Τη δημοκρατία την οποία ο Tocqueville αναλύει με τα θεωρητικά του κείμενα, ο Balzac την παρουσιάζει συνθετικά στα μυθιστορήματά του. Ο πρώτος κάνει ανάλυση, ο δεύτερος κάνει σύνθεση, αλλά επειδή οι απόψεις τους στηρίζονται στην πραγματικότητα, καταλήγουν και οι δύο στα ίδια συμπεράσματα, ακολουθώντας ο καθένας τη δική του πορεία.

Προχωρώντας στην έρευνα του έργου των δύο στοχαστών, θα ακολουθήσουμε την εξής μέθοδο. Θα ξεκινήσουμε από την παρουσίαση των βασικών προβλημάτων που απασχολούν τον Tocqueville και κατόπιν θα τα αντιστοιχίσουμε με τα παρόμοια προβλήματα που απασχολούν τον Balzac.

Το τρίπτυχο: ισότητα-ελευθερία-δημοκρατία κατά τον Tocqueville

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο Tocqueville είχε σχηματίσει από πολύ νωρίς την πεποίθηση ότι η ανθρωπότητα προχωρεί αναπόδραστα προς μια γενικευμένη ισότητα. Δεν εννοεί βέβαια ισότητα πνευματική, διότι η ευστροφία του κάθε ανθρώπου δεν είναι ίδια, αλλά ούτε και οικονομική, διότι καθένας έχει διαφορετική ατομική ιδιοκτησία και διαφορετικά έσοδα. Αυτό που εννοεί είναι πως θα υπάρχει ισότητα από κοινωνική άποψη, δεν θα υφίστανται διακρίσεις σε τάξεις εξαιτίας νομοκατεστημένων κληρονομικών προνομίων, και ότι τα διάφορα επαγγέλματα και αξιώματα θα είναι προσιτά σε όλους. Πρόκειται γι' αυτό που ονομάζει *ισότητα συνθηκών*³¹ και που αντιστοιχεί στην *ισότητα των ευκαιριών*. Όλοι θα ξεκινούν από την ίδια αφετηρία, όλοι θα έχουν τις ίδιες αρχικές ευκαιρίες, θα υφίστανται ίσες προϋποθέσεις για τον καθένα, ο οποίος θα είναι ελεύθερος, χωρίς δεσμεύσεις και εμπόδια στις επιλογές του, να διαλέγει την επαγγελματική σταδιοδρομία που τον ενδιαφέρει και να φθάνει στην κοινωνική θέση που επιθυμεί. Εάν αυτό το πετύχει ή όχι, θα οφείλεται μόνο στην προσωπική του ικανότητα.

Όταν δεν υπάρχει διαφορά συνθηκών μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας, τότε δεν υπάρχει κάποια προνομιά τάξη που επιλέγει τους κυβερνώντες σύμφωνα με τα συμφέροντά της. Αντίθετα, την κυριαρχία την έχει το σύνολο των ατόμων.³² Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνία είναι δημοκρατική, όλοι συμμετέχουν στην επιλογή των κυβερνώντων, και εκείνοι με τη σειρά τους έχουν ως στόχο τη γενική ευημερία των

³¹ Alexis de Tocqueville, ό.π., Εισαγωγή Α' τόμου, σελ.41. Και Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, *Ατομικισμός, Επανάσταση και Δημοκρατία*. Για την πολιτική θεωρία του Τοκβίλ. Αθήνα: Σαββάλας, 2008, σ.23.

³² Raymond Aron. *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, μτφ. Μ. Λυκούδης. Αθήνα: Γνώση, ³1994. Στο άρθρο για τον Tocqueville, τόμ. Α', σ. 316-324.

πολιτών. Για να υφίσταται όμως η ισότητα των συνθηκών, θα πρέπει να υπάρχει ελευθερία, και τότε μόνο το άτομο θα μπορεί αναπτύξει ανεμπόδιστα όλες του τις δραστηριότητες για να ευημερήσει. Παράλληλα όμως θα πρέπει να υπάρχει και κοινωνική ειρήνη, διότι οι ταραχές και οι συγκρούσεις εμποδίζουν τα άτομα να επιδίδονται στις επαγγελματικές δραστηριότητες που θα τους χαρίσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ευμάρεια. Και η ειρήνη αυτή θα επιτευχθεί με θεσμούς που θα προστατεύουν τους πολίτες από την αυθαιρεσία, αφού θα υπάρχει για όλους *ισότητα ενώπιον του νόμου*. Η εικόνα αυτή της κοινωνίας, ο συνδυασμός ισότητας, δημοκρατίας και ελευθερίας, παρουσιάζεται ως θετική, διότι δεν θα μπορούσαμε να επιθυμήσουμε τίποτα καλύτερο από μιαν ελεύθερη και ειρηνική κοινωνία, με ισότητα προς όλους, με δημοκρατικό πολίτευμα, όπου η κυριαρχία ανήκει στο σύνολο των πολιτών και υπάρχει γενική ευημερία.

Αυτές όμως οι πολιτικές αξίες, οι οποίες αποτελούν ιδανικές λύσεις για την ανθρώπινη διαβίωση, όταν μεταφερθούν για να εφαρμοσθούν στην καθημερινή πρακτική, διαφοροποιούνται και παρουσιάζουν πολλά μειονεκτήματα. Ο Tocqueville, στο ταξίδι του στην Αμερική είχε την ευκαιρία να αναλύσει σε βάθος τις έννοιες του τριπτύχου: ισότητα-ελευθερία-δημοκρατία, και να καταλήξει σε συμπεράσματα, τα οποία δεν ήταν ορατά στους πολλούς, αλλά γρήγορα θα επαληθεύονταν στο μέλλον.

Όσον αφορά στο θέμα της ισότητας, στην Αμερική όπου δεν υπήρχε φεουδαρχικό παρελθόν και επομένως απουσίαζε το αριστοκρατικό κατάλοιπο της εκ γενετής ανισότητας, θεωρείται ότι γεννιούνται όλοι τυπικά ίσοι. Ο Tocqueville ψάχνει να βρει πώς μορφοποιείται αυτή η ισότητα, αλλά όχι ως συνέπεια της βιομηχανικής και καπιταλιστικής ανάπτυξης – τις οποίες εξετάζει δευτερευόντως – αλλά αντιμετωπίζει την ισότητα μόνο από την άποψη των κοινωνικών σχέσεων: μια κοινωνική κατάσταση που διαμορφώνεται βαθμιαία.

Πάνω σ' αυτό το θέμα, περιγράφει ένα απλό περιστατικό, στο οποίο όμως δίνει ιδιαίτερη σημασία. Του έκανε εντύπωση ότι, στον περίπατο στην πλατεία της Ουάσιγκτον, έβλεπε τους ανθρώπους να χαιρετιούνται μεταξύ τους δια χειραψίας. Η χειραψία σημαίνει ισότητα μεταξύ των πολιτών, και είναι κατάλοιπο της επανάστασης. Σημαίνει ότι δεν υπάρχει ταξική διαφορά μεταξύ τους, κι ότι δεν πρόκειται για αριστοκράτες, διότι οι αριστοκράτες χαιρετιούνταν με υπόκλιση. Και ενώ στην αριστοκρατία υπάρχει πάντα ο αφέντης και ο δουλοπάροικος, στη δημοκρατία η μισθωτή εξάρτηση είναι προσωρινή. Η σχέση εργοδότη και εργαζόμενου ορίζεται από το νόμο και ισχύει μόνο κατά τη διάρκεια της εργασίας.

Έξω από τις εργασιακές σχέσεις, επικρατούσε ισότητα. Εργοστασιάρχες και εργαζόμενοι, στην κεντρική πλατεία, χαιρετιούνταν σαν ίσοι προς ίσους. Όταν ξαναγύριζαν στο εργοστάσιο, επικρατούσε πάλι η διαφορά των εργασιακών σχέσεων.³³

Ο Tocqueville, με αφορμή τις χειραψίες, συμπεραίνει ότι στη δημοκρατία υπάρχει το *αίσθημα ισότητας*.³⁴ Ότι δηλαδή οι άνθρωποι πιστεύουν ότι είναι ίσοι, παρόλο που αυτό είναι ουσιαστικά ψέμα. Θεωρούσε όμως ότι αυτή η πεποίθηση δεν θα εξαλειφθεί, θα κρατήσει, και μέσα σ' αυτήν θα κινούμαστε πάντοτε, διότι οι άνθρωποι στις δημοκρατίες την έχουν ανάγκη, αφού μόνο έτσι αισθάνονται καλύτερα όταν αντιμετωπίζουν τους άλλους. Αυτό το αίσθημα, αν και είναι ψέμα, το επιδιώκουμε διότι ενισχύει τη δημοκρατική διάσταση, η οποία κατ' αυτόν τον τρόπο γίνεται πιο έντονη στην ανθρώπινη συνείδηση.³⁵

Μολονότι είναι φανερό ότι όλοι δεν είμαστε ίσοι, και μολονότι βλέπουμε πως υπάρχουν άλλοι καλύτεροι από μας, δεν θέλουμε να το αποδεχθούμε. Το *αίσθημα της ισότητας*, παρά τις οικονομικές διαφορές, δεν αποθαρρύνεται, δεν καταργείται, αλλά μεταβάλλεται σε *πάθος ισότητας*³⁶ ακατανίκητο, άσβεστο, και επομένως ενισχύει την *κοινωνική κινητικότητα*, δηλαδή μας προτρέπει να μην παραμείνουμε σε όλη μας τη ζωή σε μία κοινωνική τάξη, αλλά να προσπαθήσουμε να μεταπηδήσουμε σε άλλη, κατά τη γνώμη μας ανώτερη. Επειδή οι διαφορές των τάξεων στη δημοκρατία είναι οικονομικές, παρακινούμενοι από το ψέμα του *αισθήματος της ισότητας* και υποστηρίζοντας με μανία ότι είμαστε όλοι ίσοι, προσπαθούμε να εξομοιωθούμε με αυτούς που είναι πλουσιότεροι μας. Να εξισωθούμε καταναλωτικά, ή ακόμη και να τους ξεπεράσουμε, για να φανούμε εμείς ανώτεροι.

Θέλουμε να αγοράσουμε ό,τι μπορούν να αποκτήσουν και οι άλλοι. Γι' αυτό το σκοπό καταναλώνουμε όλες τις ώρες της ζωής μας, χρησιμοποιούμε όλες μας τις σκέψεις και καταπονούμε ψυχικά και σωματικά για να πλουτίσουμε. Αλλά, ό,τι κι αν αγοράζουμε, πάντα θέλουμε και κάτι άλλο, κάτι περισσότερο. Ζητάμε πάντα ό,τι δεν έχουμε. Ο καθένας ανταγωνίζεται τους πάντες, αυτός όμως ο αγχώδης ανταγωνισμός δεν έχει ως αποτέλεσμα την ευτυχία του ανθρώπου, αλλά τη δυστυχία

³³ Alexis de Tocqueville, ό.π., σελ.585-591, και Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, ό.π., σ. 29-31.

³⁴ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, ό.π., σ. 32.

³⁵ Ό.π., σ. 33.

Ο Τοκβίλ σημειώνει ότι στην Αμερική το αίσθημα της ισότητας ισχύει μόνο μεταξύ των λευκών, ενώ επιβιώνει μια σχέση ανισότητας κατά των μαύρων, λόγω χρώματος. Σχετικά με το θέμα αυτό, λέει ότι οι αμερικανοί θα το πληρώσουν κάποτε.

³⁶ Alexis de Tocqueville, ό.π., σ. 516. Και Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, ό.π., σ. 34.

του. Η μανία για οικονομική βελτίωση, ώστε να πετύχουμε την *κοινωνική κινητικότητα*, προκαλεί μέσα μας μια *δημοκρατική μελαγχολία*, που οφείλεται στο ότι ποτέ δεν είμαστε ευχαριστημένοι με όσα αγαθά κι αν κατέχουμε.

Την εποχή της αριστοκρατίας δεν υπήρχαν ανάλογα πάθη. Ήταν όλοι σίγουροι για την κοινωνική τους θέση και είχαν πειστεί πως δεν μπορούσαν να ξεφύγουν από αυτήν. Υπήρχαν παγιωμένες κλιμακώσεις, όχι μόνο στις κοινωνικές τάξεις, αλλά και στους βαθμούς ευγενείας. Τελικά, αφού δεν υπήρχε η δυνατότητα να μεταπηδήσει κάποιος από μια κοινωνική θέση στην άλλη, αυτή η έλλειψη κινητικότητας δεν προκαλούσε διαρκή αναστάτωση στη ζωή του και επομένως ούτε και τη *δημοκρατική μελαγχολία* που αναφέραμε.

Αποτέλεσμα του αγχώδους ανταγωνισμού στη δημοκρατία είναι ότι τελικά κάποιος θα πετύχουν να γίνουν πλουσιότεροι από τους άλλους. Και αν υπάρξει ποτέ στο μέλλον κάποια καινούργια αριστοκρατία, αυτή θα είναι η αριστοκρατία του πλούτου. Αλλά μια τέτοια οικονομική και κοινωνική διάκριση είναι ρευστή διότι δεν στηρίζεται σε στέρεες βάσεις, π.χ. σε έγγεια ιδιοκτησία μεγάλων εκτάσεων που κληροδοτείται ακέραιη στον απόγονο. Τα πλούτη του αστού μπορούν να εξαλειφθούν όταν δεν επικρατούν ευνοϊκές συνθήκες, με αποτέλεσμα να χάνονται μεγάλες περιουσίες. Γι' αυτό, είτε πλουσιότερο είναι το άτομο, είτε λιγότερο πλούσιο, διακατέχεται πάντα από την ανησυχία μήπως χάσει τα αγαθά του. Και τελικά δεν ισχύει η άποψη ότι σε μία δημοκρατική κοινωνία οι πολίτες είναι ήρεμοι, ευτυχείς και ευχαριστημένοι με την ευημερία που έχουν πετύχει.³⁷

Η γενικευμένη ισότητα έχει ως αποτέλεσμα, όπως ήδη αναφέρθηκε, τη δημοκρατία, διότι τα άτομα είναι ίσα για να επιλέξουν όλα μαζί, χωρίς διακρίσεις, αυτούς που θα τα κυβερνήσουν. Η ισότητα αυτή δίνει την εντύπωση ότι οι πολίτες μιας κοινωνίας θα επιθυμούσαν να έχουν στενότερες σχέσεις μεταξύ τους, για να επιλύσουν πολιτικά τα διάφορα κοινά προβλήματα που τους απασχολούν. Δεν συμβαίνει όμως αυτό, αλλά παρατηρείται η αντίθετη εικόνα. Ο Tocqueville διαπιστώνει ότι στις δημοκρατίες των νεωτερικών κοινωνιών παρουσιάζεται έξαρση του *ατομικισμού*. Το φαινόμενο αυτό διαφέρει από τον *εγωισμό*, αυτόν που γνώριζαν οι προγενέστεροι. Ο γάλλος στοχαστής αναλύει και αντιδιαστέλλει αυτές τις δύο έννοιες:

---

³⁷ Alexis de Tocqueville, ό.π., σ.541-542.

«Ο εγωισμός είναι ελάττωμα παλαιό, όσο και ο κόσμος. Δεν ανήκει σε τούτη ή την άλλη μορφή της κοινωνίας, (...) είναι μια παθιασμένη και υπερτροφική αγάπη προς τον εαυτό μας, που οδηγεί τον άνθρωπο να κάνει τον εαυτό του σημείο αναφοράς των πάντων και να τον προτιμά από τα πάντα(...).

»Ο ατομικισμός είναι μια πρόσφατη έκφραση, (...) είναι δημοκρατικής προέλευσης και απειλεί να αναπτυχθεί στο μέτρο που εξισώνονται οι συνθήκες ζωής.(...) Πηγάζει περισσότερο από μίαν εσφαλμένη κρίση και λιγότερο από ένα εκτροχιασμένο αίσθημα. Είναι ένα συναίσθημα λελογισμένο και ήρεμο που προδιαθέτει κάθε πολίτη στο να απομονώνεται από τη μάζα των ομοίων του, και να αποσύρεται παράμερα μαζί με την οικογένειά του και τους φίλους του, έτσι ώστε, αφού φτιάξει μια μικρή κοινωνία για προσωπική του χρήση, να εγκαταλείπει ασμένως τη μεγάλη στην τύχη της.

»Ο εγωισμός αποξηραίνει το σπόρο όλων των αρετών. Ο ατομικισμός στην αρχή στερεύει μόνο την πηγή των δημόσιων αρετών, μακροπρόθεσμα όμως, προσβάλλει και καταστρέφει όλα τα άλλα και απορροφάται εν τέλει από τον εγωισμό».³⁸

Ο Tocqueville ερευνώντας τον ατομικισμό, εντοπίζει ότι τα γνωρίσματά του εκτείνονται σε δύο πεδία. *Ατομικισμός στο χώρο των συναισθημάτων και ατομικισμός στο χώρο των ιδεών.*³⁹

Το φαινόμενο του ατομικισμού γίνεται περισσότερο κατανοητό αν το αντιδιαστείλουμε προς τις συνήθειες που επικρατούσαν στο παλαιό καθεστώς. Την εποχή της μοναρχίας δεν υπήρχε άτομο με την έννοια της ατομικότητας, διότι όλοι ήταν συνδεδεμένοι σαν αλυσίδα, από το βασιλιά μέχρι τον τελευταίο υπήκοο. Το άτομο, η οικογένεια, το χωριό, η επαρχία, η πόλη, όλοι ανήκαν στο βασιλιά. Σε όλες τις τάξεις, από τους δουλοπαροίκους μέχρι τους ευγενείς και τον ίδιο το βασιλιά, λειτουργούσαν οι παραδοσιακοί δεσμοί. Οι δουλοπάροικοι ακολουθούσαν τα πατροπαράδοτα ήθη και έθιμα της πατριαρχικής οικογένειας, που προέρχονταν από τον πατέρα, τον παππού και τον προπάππο. Το ίδιο συνέβαινε και με τους ευγενείς οι οποίοι επιπλέον είχαν τη δυνατότητα, χάρη στην πνευματική τους καλλιέργεια, να διατηρούν συνειδητά δεσμούς μνήμης με το παρελθόν. Γνώριζαν την ιστορία των οικογενειών τους από γραπτές πληροφορίες, είχαν απαθανάτισει τα πρόσωπα των

³⁸ Ο.π., σελ. 516.

³⁹ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, ό.π., 1^ο μέρος, κεφ. 2 και 3, σ. 35-73.

προγόνων τους σε πίνακες ζωγραφικής, ζούσαν με τις συνήθειες και τα ήθη τους, και έτσι διαιωνίζονταν οι αξίες της αριστοκρατικής τιμής.

Αντίθετα, στις δημοκρατικές κοινωνίες οι άνθρωποι στρέφουν τα συναισθήματά τους προς τον ίδιο τους τον εαυτό. Ενδιαφέρονται μόνο για το άτομό τους, την οικογένειά τους και για έναν πολύ στενό κύκλο συγγενών και γνωστών. Ο πολίτης της δημοκρατικής κοινωνίας ζει το *εδώ και τώρα*, δεν ενδιαφέρεται ούτε για το παρελθόν, ούτε για το μέλλον. Τα γνωρίσματα του *σήμερα* είναι η ταχύτητα και η ανυπομονησία. Στις παλαιότερες εποχές αγόραζαν καλής ποιότητας αντικείμενα για να τα έχουν σε όλη τους τη ζωή. Αυτό τώρα δεν συμβαίνει, όχι μόνο επειδή οι βιομήχανοι δεν κατασκευάζουν προϊόντα ποιότητας, αλλά επειδή δεν υπάρχει ενδιαφέρον να χρησιμοποιεί κανείς το ίδιο αντικείμενο για πολύν καιρό. Οι καταναλωτικές συνήθειες και οι μόδες αλλάζουν ταχύτατα. Για την ποιότητα των καταναλωτικών προϊόντων, ο Tocqueville λέει χαρακτηριστικά ότι τα μελλοντικά ρολόγια δεν θα είναι καλής ποιότητας, αλλά θα μπορούν να τα αγοράζουν όλοι.

Όμως οι συνέπειες του ατομικισμού είναι ακόμη μεγαλύτερες. Έχοντας ο πολίτης προσωπικά μελήματα που αφορούν μόνο τον στενό του κύκλο, αδιαφορεί για τη μοίρα των υπόλοιπων συνανθρώπων του. Παλαιότερα στις λαϊκές τάξεις υπήρχε η έννοια της γειτονιάς. Αν κάποιο άτομο υπέφερε, υπήρχε αλληλοβοήθεια μεταξύ των γειτόνων, ενώ τώρα δεν στηρίζεται κανένας στους γείτονες. Ακόμη και για την παραμικρή βοήθεια δεν υπάρχει αλληλεγγύη, αλλά η κάθε βοήθεια πρέπει να αγοραστεί με χρήματα. Το κάθε τι πληρώνεται.

Πολύ περισσότερο οι άνθρωποι στην αστική δημοκρατία δεν ενδιαφέρονται για το δημόσιο χώρο. Ο πυρήνας της αστικής συνείδησης είναι συμφεροντολογικός. Ο καπιταλιστής ενδιαφέρεται να συσσωρεύει κεφάλαια, να επενδύει, να φέρνει νέα μηχανήματα και να μεγαλώνει το εργοστάσιό του. Υπάρχει επίσης και το εξοντωτικό παιχνίδι του ανταγωνισμού. Το συμφέρον έχει εγκατασταθεί για τα καλά στις καρδιές των αστών.

Έτσι, η αστική κοινωνία διαμορφώνει συνήθειες που έχουν ως αποτέλεσμα μια ομοιομορφη ζωή και καινούργιες «αξίες». Η ομοιομορφία στη ζωή συνίσταται στις κοινές προσπάθειες όλων των πολιτών για την εξυπηρέτηση και μόνο του προσωπικού τους συμφέροντος, ενώ οι αξίες που αναπτύσσονται σχετίζονται αποκλειστικά με την επιθυμία και την αγχώδη προσπάθεια για την απόκτηση υλικών αγαθών. Τελικά, στην αστική δημοκρατία, ενώ υπάρχει η ισότητα των συνθηκών και το πάθος της ισότητας που εξυπνοεί ότι το άτομο είναι ελεύθερο να δράσει όπως

νομίζει καλύτερα, στην πραγματικότητα δεν υπάρχει ελευθερία. Υπάρχει συνεχής δέσμευση στο συμφέρον και στον καταναλωτισμό. Ο ανταγωνισμός για πλουτισμό δεν αφήνει το άτομο να προχωρήσει σε ανώτερο, σε πνευματικό πεδίο. Ο Tocqueville υποστηρίζει ότι η πραγματική αξία του ατόμου δεν είναι συνάρτηση των υλικών αγαθών, αλλά βρίσκεται στην πνευματική του ανωτερότητα. Η δημοκρατική ισότητα δεν δίνει την ευκαιρία στον άνθρωπο να αναπτύξει πνευματικές ικανότητες. Αντίθετα, τον ωθεί σε μία ισοπεδωτική μετριότητα.

Ερευνώντας ο Tocqueville τον ατομικισμό στο άλλο του πεδίο, δηλαδή στο *χώρο των ιδεών*, καταλήγει ότι οι νοοτροπίες που διαμορφώνονται στα άτομα των δημοκρατικών κοινωνιών, δεν προέρχονται ούτε από τις πατροπαράδοτες αρχές της οικογένειας, ούτε από επιδράσεις του στενού περιβάλλοντος, αλλά ούτε και από τη θρησκεία. Στη δημοκρατία, όπου επικρατεί η *ισότητα των συνθηκών*, δεν χαλαρώνει μόνο η διάκριση των τάξεων, αλλά χαλαρώνει και η κοινωνική ενότητα. Τώρα ο δημοκράτης, ο οποίος δεν δέχεται να αντλεί ιδέες από τους άλλους, δεν έχει παρά να τις αντλήσει από τον ίδιο του τον εαυτό. Οι ιδέες όμως του καθενός είναι διαφορετικές, και ο Tocqueville τις παρομοιάζει με τα σκόρπια μέλη σώματος, χωρίς όμως να υπάρχει ολοκληρωμένο το ίδιο το σώμα, πράγμα που σημαίνει ότι, όταν δεν υπάρχει συμφωνία στις ιδέες, το σώμα δεν αποκτά συνοχή, και οι κοινωνίες διαλύονται.

Για να μην υπάρξει διάλυση, χρειάζονται ιδέες κοινές για όλους. Αλλά πώς μπορεί να επιτευχθεί αυτό, όταν οι σκέψεις του κάθε ατόμου είναι διαφορετικές; Θα πρέπει να δημιουργηθεί ένας κοινός κώδικας με τις κοινές απόψεις που πρέπει να επικρατήσουν και με τις κοινές συνήθειες που πρέπει να διαμορφωθούν. Από πού όμως θα προέρχονται αυτές οι κοινές απόψεις; Άντληση ιδεών από την οικογένεια δεν υπάρχει, οι τάξεις είναι ασαφείς, οι παραδοσιακοί δεσμοί δεν υφίστανται, ενώ η θρησκεία έχει αποδυναμωθεί. Ούτε είναι δυνατόν να ακολουθηθούν οι ιδέες κάποιας αυθεντίας, διότι το άτομο των δημοκρατικών κοινωνιών θεωρεί εξ ορισμού ότι όλοι είναι ίσοι, επομένως δεν αποδέχεται κανέναν άλλον ανώτερό του. Μήπως τις ιδέες τις δίνει το έθνος; Κατά ένα μέρος αντλούμε ιδέες από εκεί, αλλά οι αστοί αισθάνονται περισσότερο σαν πολίτες μιας κοινωνίας και λιγότερο ενός έθνους.

Τότε ποιες ιδέες πρέπει να γίνουν δεκτές; Υπάρχει μια λύση. Αφού όλοι είμαστε ίσοι, η γνώμη του συνόλου των ίσων θα είναι καλύτερη από τη γνώμη του κάθε-

νός ξεχωριστά. Επομένως γίνονται δεκτές οι ιδέες της *κοινής γνώμης*.⁴⁰ Και είναι γνωστό πόση μεγάλη δύναμη έχει η κοινή γνώμη και πόσο μπορεί να βαρύνει πάνω στις απόψεις των ατόμων. Καταντάει βασανιστική, γιατί όλοι είναι υποχρεωμένοι να την αποδέχονται. Ο Tocqueville φοβάται το δίκαιο που κατοικοεδρεύει στην πλευρά των πολλών, το θεωρεί κάτι το επικίνδυνο, διότι τελικά δεν απηχεί παρά τις καταναλωτικές διαθέσεις της πλειοψηφίας, και επομένως τυραννάει το μεμονωμένο άτομο που σκέφτεται διαφορετικά. Πρόκειται για την *τυραννία της πλειοψηφίας* ενάντια στις μειοψηφίες, η οποία επιτείνει την ομοιομορφία και ισοπεδώνει την κοινωνία προς τα κάτω, προς χαμηλά πνευματικά επίπεδα.⁴¹

Η κοινωνία όμως έχει ανάγκη την διαφορετικότητα. Οι μειοψηφίες ή τα μεμονωμένα άτομα δεν πρέπει να σωπάσουν, διότι τότε δεν επιτυγχάνεται η πρόοδος. Τα άτομα που είναι ικανά να οδηγήσουν μπροστά, πρεσβεύουν κάτι το πρωτότυπο, κάτι το διαφορετικό από ό,τι η κοινή γνώμη, και αυτό ακριβώς το καινούργιο ωθεί την κοινωνία να προχωρήσει.

Βέβαια εδώ υπάρχει ένα θέμα. Αφού δεν θα γίνεται αποδεκτή η άποψη της πλειοψηφίας, πώς γνωρίζουμε ότι η άποψη της μειοψηφίας, ή ακόμη χειρότερα του μεμονωμένου ατόμου, είναι η σωστή; Όταν μια συλλογική απόφαση είναι λάθος, γιατί μία απόφαση λιγότερων ατόμων είναι καλύτερη; Άραγε, δεν μειώνονται στην περίπτωση αυτή οι πιθανότητες του ορθού; Η άποψη όμως του Tocqueville δεν έχει αυτό το νόημα. Θεωρεί ότι η τυραννία της πλειοψηφίας προέρχεται από συλλογικές αποφάσεις οι οποίες λαμβάνονται αβασάνιστα, χωρίς να προηγηθεί μια ειλικρινής πνευματική διεργασία, για να βρεθεί τελικά ποιο είναι το πραγματικά σωστό. Η λανθασμένη συλλογική γνώμη φαίνεται και στις αποφάσεις που λαμβάνονται στο κοινοβούλιο, από μίαν αμαθή και βίαιη πολλές φορές πλειοψηφία, ή ακόμη από μία πλειοψηφία συγκυριακή που υποστηρίζει συμφέροντα ορισμένων ισχυρών ομάδων και όχι του συνόλου.

Ο Tocqueville, υποστηρίζοντας την τάξη του, ισχυρίζεται ότι πρέπει να ακούγονται και οι απόψεις των πλούσιων και μορφωμένων. Και βέβαια, ως προς τους μορφωμένους δεν θα είχαμε αντίρρηση. Όμως, ως προς την γνώμη των πλουσίων, μπορεί να δημιουργηθεί η παρανόηση ότι αυτοί θα προσπαθήσουν να επιβάλουν τις απόψεις τους με πειθαναγκασμό, χρησιμοποιώντας την οικονομική τους δύναμη. Αλλά, ο γάλλος στοχαστής δεν εννοεί αυτό, το οποίο αποτελεί φυσικά μια συνήθη

⁴⁰ Alexis de Tocqueville, ό.π., σ. 438-442.

⁴¹ Raymond Aron, ό.π., σ. 318 κ.έ.

τακτική στην εποχή μας. Δεν πρέπει να αντιμετωπίζουμε την εποχή εκείνη με τα δικά μας κριτήρια. Ο Tocqueville συνδυάζει τον πλούτο με τη μόρφωση, έχοντας στο νου του την αριστοκρατία της εποχής του. Επειδή οι ευγενείς είναι πλούσιοι, έχουν τη δυνατότητα να αποκτήσουν ευρεία μόρφωση, επομένως οι απόψεις τους θα είναι πολύ πιο σωστές από των αμόρφωτων. Εξάλλου είναι γνωστό ότι τα αριστοκρατικά σαλόνια αποτελούσαν κέντρα πνευματικής καλλιέργειας. Σ' αυτά συγκεντρώνονταν οι πιο αξιόλογες προσωπικότητες και συζητιούνταν διάφορα σοβαρά θέματα.

Ο Tocqueville ξεχωρίζει από τους άλλους φιλελεύθερους στοχαστές διότι υποστηρίζει ότι το πρόβλημα του μέλλοντος για τις δημοκρατικές κοινωνίες δεν είναι οι επαναστάσεις αλλά ο *συντηρητισμός*. Παρόλο που ζει στη Γαλλία, σε χώρα με συχνές επαναστάσεις, και μάλιστα σε μια εποχή που πραγματοποιούνταν πολλές εξεγέρσεις, κάποια στιγμή καταλαβαίνει ότι οι ευγενείς δεν πρέπει να φοβούνται το λαό, διότι δεν είναι δεδομένο ότι θα συνεχίσει να επαναστατεί. Από τη στιγμή που ο αστός έχει πετύχει να κυριαρχήσει κοινωνικά, δεν θα ξανακάνει επανάσταση, γιατί τώρα πια κοιτάζει μόνο την καλοπέρασή του. Όλο του το ενδιαφέρον και όλες του οι προσπάθειες εξαντλούνται στο κυνήγι του κέρδους. Δεν ενδιαφέρεται αν υποφέρουν οι άλλοι, τον ενδιαφέρει μόνο ο προσωπικός του υλικός ευδαιμονισμός. Κάτω από τις μάταιες αναταράξεις της επιφάνειας, υπάρχει η ακινησία του βυθού, ο *συντηρητισμός*.

Όταν κανείς ασχολείται αποκλειστικά με τις προσωπικές του υποθέσεις, δεν του μένει χρόνος να ασχοληθεί με τα κοινά. Τότε είναι που οι άνθρωποι εγκαταλείπουν το δημόσιο χώρο, οπότε κάποιος άλλος καταλαμβάνει το κενό εξουσίας. Η αστική τάξη επιζητώντας την ηρεμία, βολεύεται να υπάρχει μια οποιαδήποτε κυβέρνηση, αρκεί να επιβάλλει την ευταξία. Ο *συντηρητισμός* που διαμορφώνεται στις δημοκρατικές κοινωνίες δεν επιζητεί αλλαγή εξουσίας, αλλά θέλει από την όποια διοικητική αρχή να έχει τη δύναμη να επιβάλλει την τάξη, ώστε να μη γίνονται φασαρίες και να κινδυνεύουν οι ιδιοκτησίες των πολιτών. Όταν ο λαός θα βρίσκεται σε τέτοιο λήθαργο, θα αφήνει τελικά να καταλαμβάνουν την εξουσία οι ασημαντότητες. Και επειδή, λόγω αδιαφορίας, δεν θα υπάρχουν άλλοι, ικανοί διοικούντες, οι ασημαντότητες αυτές θα θεωρούνται πολύ σπουδαίες. Διαβάζουμε σε σχετικό απόσπασμα του Tocqueville:

«Όταν η μάζα των πολιτών θέλει να ασχολείται μόνο με τις ιδιωτικές υποθέσεις, ακόμη και τα μικρότερα κόμματα δεν πρέπει να απελπίζονται ότι θα εξουσιάσουν κάποτε τις δημόσιες. Δεν είναι σπάνιο να δεις τότε στο πλατύ θέατρο του κόσμου, όπως

*και στα δικά μας θέατρα, ένα πλήθος να εκπροσωπείται από μερικούς ανθρώπους. Αυτοί μιλούν μόνοι εν ονόματι ενός απόντος ή αμέτοχου πλήθους· μόνοι αυτοί δρουν μέσα στην καθολική ακινησία· διαθέτουν, κατά το κέφι τους, τα πάντα, αλλάζουν τους νόμους και ταλαιπωρούν κατά τη βούλησή τους τα ήθη· και εκπλήσσεται κανείς βλέποντας σε τι μικρό αριθμό αδύναμων και ανάξιων χεριών μπορεί να πέσει ένας μεγάλος λαός».*⁴²

Ο Tocqueville, αφενός ως ευγενής και αφετέρου έχοντας φιλελεύθερες ιδέες, θα έπρεπε να θέλει την τάξη, αλλά αυτή η εικόνα της ηρεμίας δεν τον χαροποιούσε. Αντίθετα, τον έθιγε και τον τρόμαζε. Διότι έτσι η κοινωνία κινδυνεύει να πέσει σε υπνηλία, σε λήθαργο. Φοβάται ότι, με τη νοσηρή αυτή κατάσταση και με την απομάκρυνση των ατόμων από τα κοινά, θα κυριαρχεί ο *δεσποτισμός*. Την έννοια του *δεσποτισμού*, όπως την εννοεί το ίδιο, την δίνει σ' ένα χαρακτηριστικό και πολύ γνωστό απόσπασμα του βιβλίου του.⁴³

Εκεί αναφέρει ότι, όταν οι άνθρωποι απέχουν από τα κοινά, ο καθένας είναι απομονωμένος στον εαυτό του, και μόνο τα παιδιά του και οι επιστήθιοι φίλοι του αποτελούν γι' αυτόν όλο το ανθρώπινο είδος. Μοιάζει ξένος προς τη μοίρα όλων των άλλων. Ξένος προς αυτούς που ζουν δίπλα του, τους οποίους αγγίζει αλλά δεν αισθάνεται, και δεν φροντίζει παρά για τις μικρές υλικές ηδονές που γεμίζουν τη ζωή του. Τότε, πάνω από όλη την κοινωνία γεννιέται και επικρατεί μια θεόρατη κηδεμονική εξουσία, ο *δεσποτισμός*, που επιφορτίζεται να διασφαλίζει τις απολαύσεις των μελών της, και να επαγρυπνεί για την μοίρα τους. Εξουσία απόλυτη, σχολαστική, ρυθμιστική και ήπια, που θα έμοιαζε με εξουσία πατρική, αν φρόντιζε για την ενηλικίωση των ανθρώπων. Συμβαίνει όμως το αντίθετο, φροντίζει να τους καθηλώνει πάντα στην παιδική ηλικία, αφαιρώντας τους κάθε ωριμότητα που θα τους οδηγούσε σε ελεύθερες πνευματικές πρωτοβουλίες. Έτσι κάθε έθνος καταλήγει να είναι ένα κοπάδι δειλών και εργατικών ζώων που το κυβερνάει ο βοσκός.

Το απόσπασμα αυτό είναι προφητικό, διότι δίνει εικόνες και από τη σημερινή μας εποχή. Με το *δεσποτισμό* ο Tocqueville δεν εννοεί κάποια αυταρχικά καθεστώτα, διότι λέει ότι η εξουσία αυτή είναι ήπια και όχι αυστηρή. Αποτελεί ισοπέδωση χωρίς φαντασία, όλοι να έχουμε τα ίδια γούστα, όλοι να φοράμε τα ίδια ρούχα, να μας αρέσει η ίδια μουσική, να έχουμε πάντοτε όμοιες προτιμήσεις. Αυτή είναι η μαζική

⁴² Alexis de Tocqueville, ό.π., σ. 551.

⁴³ Ο.π., σ. 700-701. Και Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, ό.π., σ.112.

ύπνωση. Ο γάλλος στοχαστής φοβάται την ομοιομορφία, την ευταξία, το χρήμα, και κάθε τι που ισοπεδώνει τις κοινωνικές αξίες. Φοβάται μια ζωή με αφάνταστη ρουτίνα. Φοβάται τις κοινωνίες στις οποίες η γνώση θα είναι εργαλειακή, δηλαδή θα χρησιμεύει σε πρακτικές κατασκευές για την κάλυψη των αναγκών της καθημερινότητας, χωρίς να υπάρχει πρόοδος στην τέχνη και στον πολιτισμό. Στις κοινωνίες αυτές δεν θα υπάρχει το διαφορετικό άτομο, το πνευματικά ανήσυχο, αυτό που παράγει αξίες έξω από την γενική ομοιομορφία. Δεν θα υπάρχει η γνώμη της φωτισμένης μειοψηφίας ή της πνευματικής προσωπικότητας για την οποία ήδη μιλήσαμε.

Ανακεφαλαιώνουμε, συνοψίζοντας τις παραπάνω απόψεις του Tocqueville. Τα φαινόμενα που διαπιστώνει στην αστική δημοκρατία είναι:

- *Ισότητα συνθηκών*
- *Αίσθημα και πάθος ισότητας*
- *Κοινωνική κινητικότητα*
- *Δημοκρατική μελαγχολία*
- *Εγωισμός – ατομικισμός*
- *Ατομικισμός στο χώρο των συναισθημάτων*
- *Ατομικισμός στο χώρο των ιδεών*
- *Τυραννία της πλειοψηφίας*
- *Συντηρητισμός – δεσποτισμός*

Η Ανθρώπινη Κωμωδία

Στη συνέχεια θα ερευνήσουμε αν ο Balzac διαπιστώνει και από την πλευρά του παρόμοια φαινόμενα, ποια είναι αυτά και πώς τα περιγράφει.

Ο γάλλος συγγραφέας, όπως έχουμε αναφέρει, ξεκίνησε τη δημιουργική του σταδιοδρομία το 1829, σε ηλικία τριάντα χρόνων, όταν άρχισε να γράφει μυθιστορήματα τα οποία υπέγραφε με το πραγματικό του όνομα, ενώ μέχρι τότε χρησιμοποιούσε ψευδώνυμο. Μετά από μία δεκαετία, το 1841, αφού έχει γράψει πολλά από τα έργα του, έρχεται σε συμφωνία με ορισμένους εκδότες για να δημοσιεύσουν το σύνολο των μέχρι τότε μυθιστορημάτων του – θα λέγαμε τα *Άπαντά* του – στα οποία έχει δώσει το γενικό τίτλο *Ανθρώπινη Κωμωδία*, επηρεασμένος από την *Θεία Κωμωδία* του Δάντη. Εδώ επρόκειτο να συμπεριληφθούν και τα μελλοντικά του έργα, που δεν είχε γράψει ακόμη. Στον πρόλογό του, σ' αυτήν την πρώτη

γενικευμένη έκδοση, ο συγγραφέας εξηγεί τους λόγους που τον οδήγησαν να θεωρήσει το σύνολο των μυθιστορημάτων του ως ενιαίο έργο, μια ιδέα που είχε με τον καιρό ωριμάσει μέσα του. Με αυτήν την ευκαιρία μάλιστα εκθέτει και την κοσμοθεωρία του ως δημιουργού.⁴⁴

Κατά την άποψη του Balzac, ο μυθιστοριογράφος, σε σχέση προς τον ιστορικό, επιτελεί μια πιο σύνθετη εργασία. Εξετάζοντας την ιστορία μιας συγκεκριμένης περιόδου, δεν περιορίζεται όπως ο ιστοριογράφος στην ψυχρή παράθεση γεγονότων, αλλά ενδιαφέρεται προπάντων για τα ήθη της περιόδου αυτής. Μέλημά του είναι να ζωντανέψει, εκτός από τα ιστορικά συμβάντα, και την καθημερινή ζωή της κοινωνίας που εξετάζει.

Για να το πετύχει αυτό, ο μυθιστοριογράφος έχει στη διάθεσή του πολλά όπλα, τα οποία στερείται ο ιστορικός. Συνενώνει το δράμα, το διάλογο, την περιγραφή των φυσιογνωμιών, το τοπίο, το υπερφυσικό και το πραγματικό (τα δύο αυτά στοιχεία του έπους), τον ποιητικό λόγο και την απλότητα της καθημερινής γλώσσας. Αυτό το είχαν πετύχει ορισμένοι μεγάλοι προγενέστεροί του μυθιστοριογράφοι, και είχαν πράγματι δημιουργήσει αθάνατους ανθρώπινους χαρακτήρες. Αλλά οι χαρακτήρες αυτοί ήταν μεμονωμένοι, ιδιόμορφοι και ανεξάρτητοι από τα υπόλοιπα άτομα, αποτελούσαν εξαίρεση από τον κοινωνικό κανόνα και στα βιβλία αυτά περιγράφονταν μόνο οι προσωπικές τους περιπέτειες, οι οποίες βέβαια ήταν ενδιαφέρουσες, δεν είχαν όμως κοινωνικές προεκτάσεις. Αυτή η μονομέρεια είχε ως αποτέλεσμα να μην συμπεριλαμβάνονται στα μυθιστορήματα συμβολικοί κοινωνικοί τύποι ανθρώπων.

Το βασικό γνώρισμα του συγγραφικού έργου του Balzac, το οποίο απετέλεσε τομή σε σχέση με τα μυθιστορήματα που είχαν δημοσιευθεί παλαιότερα, είναι ότι τα άτομα τα αντιμετωπίζει ως συστατικά στοιχεία του ανθρώπινου συνόλου, μέσω των οποίων περιγράφονται τα κοινωνικά φαινόμενα της κάθε εποχής. Κατά την άποψη του συγγραφέα, οι χαρακτηριστικοί κοινωνικοί τύποι στη Γαλλία ανέρχονταν την εποχή εκείνη σε δύομισι με τρεις χιλιάδες. Αν μπορούσε να περιγραφεί η ζωή τους, θα είχε δημιουργηθεί μια ενοποιημένη μεγάλη συγγραφική σύνθεση, και έτσι θα διαπιστώναμε τον τρόπο με τον οποίο δουλεύει ο πολύπλοκος κοινωνικός μηχανισμός.

---

⁴⁴ Honoré de Balzac, ό.π. *Comédie Humaine*. Gallimard .Σειρά «Bibliothèque de la Pleiade». Παρίσι, 1976, vol. I, Πρόλογος, p. 7-20.

Ο συγγραφέας πιστεύει ότι με την *Ανθρώπινη Κωμωδία* καλύπτει αυτό το κενό. Παρόλο που ανακοινώνει επίσημα την ιδέα του σύνθετου αυτού έργου μόλις το 1841, η προετοιμασία του γι' αυτό το εγχείρημα είχε ξεκινήσει, έστω και υποσυνείδητα, αρκετά νωρίτερα. Βασική του πεποίθηση είναι ότι «ο μεγαλύτερος μυθιστοριογράφος είναι το τυχαίο: για να είσαι γόνιμος, δεν έχεις παρά να το μελετήσεις», με την έννοια ότι η πραγματικότητα παρουσιάζει περιπτώσεις μπροστά στις οποίες ωχριά και η πιο τολμηρή συγγραφική φαντασία. Όπως ισχυρίζεται και ο ίδιος, πρωταγωνιστές των έργων του δεν είναι τα πρόσωπα αλλά η ίδια η κοινωνία. Κι ακόμη η Γαλλική Κοινωνία «είναι ο ιστορικός, ενώ ο μυθιστοριογράφος είναι ο γραμματέας που συντάσσει την απογραφή των διαστροφών και των αρετών, συγκεντρώνοντας τις κυριότερες ενέργειες στις οποίες οδηγούν τα πάθη, περιγράφοντας τους χαρακτήρες, διαλέγοντας τα κύρια κοινωνικά γεγονότα και συνθέτοντας αντιπροσωπευτικούς τύπους».⁴⁵

Γράφοντας την *Ανθρώπινη Κωμωδία* ο Balzac θεωρούσε ότι, παρουσιάζοντας λεπτομερειακά τις εκδηλώσεις της ζωής μέσα σε μια κοινωνία, θα μπορούσαν να φανερωθούν στοιχεία μη ορατά με την πρώτη ματιά, ώστε να αναζητηθούν καλύτερα οι ρίζες, οι αιτίες των κοινωνικών φαινομένων, και να συλλάβει κανείς το πραγματικό νόημα που κρύβεται πίσω από αυτήν την τεράστια συγκέντρωση προσώπων, παθών και γεγονότων.

Ο συγγραφέας τονίζει, σε κάθε ευκαιρία, ότι τα έργα που συναπαρτίζουν την *Ανθρώπινη Κωμωδία* αποτελούν μελέτες ηθών, που συγκροτούν την κοινωνική ιστορία. Οι μελέτες αυτές κατανέμονται σε έξι κατηγορίες, τις οποίες ονομάζει *Σκηνές*. Έτσι έχουμε τις *Σκηνές της ιδιωτικής ζωής, της επαρχιακής, της παρισινής, της πολιτικής, της στρατιωτικής, και της ζωής της υπαίθρου*. Ο Balzac επεξηγεί με κάποιες λεπτομέρειες τη θεματογραφία των έξι κατηγοριών:

- Οι *Σκηνές της ιδιωτικής ζωής* αντιπροσωπεύουν την παιδική ηλικία και την εφηβεία με τα λάθη τους, όταν ακόμη το νέο άτομο δεν έχει απομακρυνθεί από την οικογενειακή εστία.
- Οι *Σκηνές της επαρχιακής ζωής* αντιπροσωπεύουν τη νεανική ηλικία, του πάθους και της φιλοδοξίας. Είναι η ηλικία κατά την οποία πολλοί νεαροί ήρωες του συγγραφέα, που κατά κανόνα κατάγονται από την επαρχία, αισιοδοξούν να φύγουν από την πατρίδα τους για να προοδεύσουν στην

---

⁴⁵ Ο.π., p. 11.

πρωτεύουσα. Είναι η εποχή που γεννιέται μέσα τους μια λογική υπολογισμού, και φυτρώνουν τα πρώτα σπέρματα του συμφέροντος.

- Οι *Σκηνές της παρισινής ζωής* δίνουν την εικόνα των ορμών, των διαστροφών και όλων των υπερβολών, οι οποίες διεγείρονται από τα ιδιάζοντα ήθη της πρωτεύουσας, όπου συναντώνται το ακραίο καλό με το ακραίο κακό. Οι δύο προηγούμενες *Σκηνές* έχουν κάθε μια το τοπικό της χρώμα: οι κοινωνικές αντιθέσεις ανάμεσα στην επαρχία και στο Παρίσι δίνουν αστείρευτες πηγές εμπνεύσεων.
- Στις *Σκηνές της πολιτικής ζωής* παρουσιάζονται τα συμφέροντα μεγάλων κοινωνικών ομάδων, και περιγράφονται οι ενέργειές τους για να τα προωθήσουν.
- Οι *Σκηνές της στρατιωτικής ζωής* περιγράφουν τη ζωή στο στρατό, τις μάχες, τα σχέδια του πολέμου, και τη σχέση τους με την πολιτική.
- Τέλος, στις *Σκηνές της ζωής της υπαίθρου*, παρουσιάζονται, ως επιστέγασμα όλων των προηγούμενων, οι πιο αγνοί χαρακτήρες και η εφαρμογή των μεγάλων αρχών της τάξης, της πολιτικής και προπάντων της ηθικής.

Στο συνολικό έργο του Balzac πρέπει να προστεθούν, εκτός από τις μελέτες των ηθών, και άλλα δύο είδη μελετών: οι *φιλοσοφικές* και οι *αναλυτικές*. Στις πρώτες ιχνογραφούνται τα συναισθήματα με συμβολική μυθοπλασία, ενώ στις άλλες παρουσιάζονται λεπτομερειακά σχόλια για την καθημερινή ζωή και τα διάφορα κοινωνικά συμβάντα της επικαιρότητας.

Σύμφωνα με τη μεθοδολογία της *Ανθρώπινης Κωμωδίας*, ο Balzac εξετάζει την κοινωνική ζωή κατά τρεις τρόπους:

A) Θεματογραφικά, όπως παρουσιάζεται στις έξι κατηγορίες *σκηνών* που έχουν ήδη αναφερθεί.

B) Ποσοτικά, με το μεγάλο αριθμό των μυθιστορημάτων, όπου περιλαμβάνονται περίπου τρεις χιλιάδες ανθρώπινοι τύποι. Εκεί παρουσιάζεται, με λεπτομερέστατη περιγραφή, πληθώρα συμβάντων που καλύπτουν μια τεράστια ποικιλία εκδηλώσεων της κοινωνικής ζωής, και έρχονται στο φως άγνωστες λεπτομέρειες, που οφείλονται στην παρατηρητικότητα του δημιουργού τους.

Γ) Ο τρίτος τρόπος αφορά ένα ιδιοφυές εύρημα του συγγραφέα, το οποίο καθιερώθηκε από αυτόν για πρώτη φορά στην πεζογραφία, και βρήκε πολλούς μεταγενέστερους μιμητές. Ο Balzac χρησιμοποιεί τον κάθε ήρωά του σε περισσότερα

του ενός έργα. Σε άλλα τον έχει πρωταγωνιστή, σε άλλα σε ήσσονα ρόλο, και σε άλλα απλώς τον μνημονεύει. Στους πρωταγωνιστικούς ρόλους περιγράφονται χαρακτηριστικά γεγονότα της ζωής του ήρωα, τα οποία καταδεικνύουν το χαρακτήρα του και θα επηρεάσουν τη μελλοντική του εξέλιξη. Στους ήσσονες ρόλους δίνονται ορισμένες πινελιές από την εξέλιξη του ήρωα ανάλογα με τα συνεχώς νεότερα δεδομένα της κοινωνικής πραγματικότητας που διαδραματίζεται γύρω του. Και τέλος, όταν ο ήρωας απλώς μνημονεύεται, έχει πλέον ενταχθεί στο κοινωνικό σύνολο της εποχής του.⁴⁶ Όλη αυτή η αλληλοεμπλοκή οδηγεί την *Ανθρώπινη Κωμωδία* σε αδιάσπαστη ενότητα, και έτσι παρουσιάζεται η συνολική κινητήρια δύναμη του κοινωνικού μηχανισμού.

Η ρεαλιστική περιγραφή της κοινωνίας οδηγεί αναγκαστικά το συγγραφέα να τονίζει περισσότερο το κακό, παρά το καλό. Οι άνθρωποι καθοδηγούνται από τα ένστικτά τους, τα οποία έχουν ως αποτέλεσμα πληθώρα ελαττωμάτων. Επομένως, όλη η ανθρωπότητα, αφού αποτελείται από ανθρώπους, είναι βυθισμένη στο πάθος. Ο Balzac επισημαίνει πως, αν πολλοί πρεσβεύουν ότι στο μυθιστόρημα ο κόσμος πρέπει να παρουσιάζεται καλύτερος από την πραγματικότητα, τότε το μυθιστόρημα δεν έχει αξία, διότι αποτελεί ένα μεγάλο ψέμα που κρύβει την αλήθεια. Αυτοί που πιστεύουν έτσι, αποτελούν θύματα μιας γενικής παρανόησης. Κι όταν διαπιστώνουν ότι ένας συγγραφέας παρουσιάζει τα τρωτά της κοινωνίας, τον κατηγορούν ως αισθησιακό, υλιστή και ανήθικο. Η μομφή για ανηθικότητα, που πάντα συνοδεύει τον κάθε θαρραλέο, είναι το έσχατο μέσο στο οποίο προσφεύγουν για να τον συκοφαντήσουν, όταν δεν έχουν τίποτα άλλο να του προσάψουν. *«Ο Σωκράτης ήταν ανήθικος, ο Χριστός ήταν ανήθικος. Και οι δύο υπέστησαν διωγμούς εν ονόματι της κοινωνίας που ανέτρεπαν ή μεταρρύθμιζαν. Όταν θέλουν να σκοτώσουν κάποιον, τον κατηγορούν για ανηθικότητα. Αυτό το τέχνασμα, συνηθισμένο στα κόμματα, αποτελεί ντροπή για όποιον το μεταχειρίζεται»*.⁴⁷

Τελικά, αυτοί που κατηγορούν δεν αντιλαμβάνονται ότι με το να προβάλλεται η άσχημη πλευρά της κοινωνίας, παρουσιάζεται η ίδια η ζωή που περιγράφεται στην πάλη της με την επιθυμία, την αιτία κάθε πάθους. Όταν απεικονίζεις σωστά το

⁴⁶ Στον 12^ο τόμο της *Ανθρώπινης Κωμωδίας* των εκδόσεων Gallimard, της σειράς “Bibliothèque de la Pleiade”, έχει προσαρτηθεί το λεξικό «Των φανταστικών προσώπων της *Ανθρώπινης Κωμωδίας*», p. 1143-1590. Σ’ αυτό φαίνεται η συμμετοχή του κάθε ήρωα στην πλοκή περισσότερων του ενός μυθιστορημάτων. Ακολουθεί, στον ίδιο τόμο, το λεξικό «Των πραγματικών, ιστορικών και μυθολογικών προσώπων της *Ανθρώπινης Κωμωδίας*», p. 1591-1856.

⁴⁷ Honoré de Balzac, ό.π. *Comédie Humaine*. Gallimard. Παρίσι, 1976, vol. I, *Πρόλογος*, p. 14.

σύνολο της κοινωνίας, τότε το πάθος αντιπαραβάλλεται προς την αρετή, και αναδεικνύεται η μεταξύ τους αντίθεση. Τα αξιόμιμπα πρόσωπα αντιπαραβάλλονται με τα ενάρητα, και οι αξιοκατάκριτες πράξεις, τα αμαρτήματα, τα εγκλήματα, από τα πιο ελαφρά μέχρι τα πιο βαριά, αντιμετωπίζουν κάποτε την ανθρώπινη ή τη θεία τιμωρία, φανερή ή κρυφή. Αυτές είναι οι αρχές και η ηθική του συγγραφέα.

Συνοψίζοντας, καταλήγουμε ότι η *Ανθρώπινη Κωμωδία* είναι ένα τεράστιο σε έκταση έργο που αποτελείται από εκατό περίπου μυθιστορήματα, νουβέλες και μερικές μικρότερες αφηγήσεις, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται άρθρα, κριτικές, αλληλογραφία και επίσης όσα λογοτεχνήματα⁴⁸ δεν θέλησε ο συγγραφέας να συμπεριλάβει. Το έργο αυτό, αγκαλιάζει ταυτόχρονα την ιστορία και την κριτική της κοινωνίας, παρουσιάζοντας την ανάλυση των δεινών της με όλη την ποικιλομορφία τους, καθώς και την διερεύνηση των αιτίων τους, ενώ οι ορθές λύσεις προτείνονται, όπως είπαμε, από τις αρχές και την ηθική του συγγραφέα. Τελικά, όλη αυτή η πολυπλοκότητα και οι αντιθέσεις των κοινωνικών γεγονότων, το ορθολογικό και το παράλογο, το κωμικό και το τραγικό, το γελοίο και το σοβαρό μαζί, αυτό το ατομικό και κοινωνικό σύμφυρμα, δικαιολογεί, κατά την άποψη του Balzac, τον τίτλο *Ανθρώπινη Κωμωδία*.

Ο Balzac μεταξύ αριστοκρατίας και αστισμού

Ο Balzac δεν είναι πολιτικός επιστήμονας ή κοινωνιολόγος ώστε να δημιουργήσει ένα οικοδόμημα όπου θα εκτίθενται συστηματικά οι θεωρητικές του αναλύσεις. Τα συμπεράσματά του για τα κοινωνικά φαινόμενα δεν προέρχονται από θεωρητική έρευνα, αλλά συνάγονται από τα μυθιστορήματά του. Έτσι δεν μπορούμε να αντιστοιχίσουμε με ευχέρεια τις απόψεις του με τις θεωρητικές έννοιες του Tocqueville, όπως τις συναντήσαμε στη δική του θεωρητική ανάλυση για τη *Δημοκρατία στην Αμερική*. Ωστόσο, οι έννοιες αυτές, όπως *ισότητα συνθηκών, αίσθημα και πάθος ισότητας, κοινωνική κινητικότητα, δημοκρατική μελαγχολία, ατομικισμός, τυραννία της πλειοψηφίας, συντηρητισμός και δεσποτισμός* διαφαίνονται και μέσα στα μυθιστορήματα του Balzac, άλλοτε λιγότερο κι άλλοτε περισσότερο, ως κρυμμένες δυνάμεις που κινούν η κάθε μία με τον τρόπο της τα κοινωνικά νήματα. Κι αν ο συγγραφέας δεν έχει εντοπίσει τα γνωρίσματα αυτά με σαφήνεια, αυτό πρέπει να οφείλεται στο γεγονός ότι παρουσιάστηκαν πιο φανερά στην κοινωνική ζωή της

⁴⁸ Π.χ. τα «Εύθυμα Αφηγήματα» (Contes Drolatiques), τα οποία έγραψε ο Balzac επηρεασμένος από το ύφος, τη γλώσσα και τη θεματολογία του Rabelais.

Αμερικής, την οποία μελέτησε ο Tocqueville, αφού εκεί η δημοκρατία γεννήθηκε αυθόρμητα, χωρίς να έχει προηγηθεί το μοναρχικό *παλαιό καθεστώς*. Αντίθετα, στη γαλλική δημοκρατία η οποία αναπτύχθηκε μέσα από τις συγκρούσεις μεταξύ αριστοκρατών και αστών, η μετάβαση υπήρξε περισσότερο πολύπλοκη, και το αστικό δημοκρατικό πολίτευμα αναδύθηκε από μία χαώδη κατάσταση, έτσι ώστε να μην μπορούν να εντοπιστούν με σαφήνεια τα γνωρίσματά του. Γι' αυτό εξάλλου και ο Tocqueville, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, θέλησε να ερευνήσει την αμερικανική δημοκρατία για να καθορίσει σαφέστερα τα χαρακτηριστικά του αστισμού.

Εφόσον ο Balzac έζησε στη δίνη των αντιθέσεων μεταξύ αριστοκρατίας και αστών, προφανώς είναι ενδιαφέρον να εξετάσουμε τις προσωπικές του σχέσεις με τις δύο αυτές παρατάξεις.

Ο γάλλος συγγραφέας δεν καταγόταν από οικογένεια ευγενών. Ο πατέρας του ήταν ευκατάστατος αστός, κρατικός υπάλληλος, και εργάστηκε σε όλη του τη ζωή σε ανώτερες διοικητικές θέσεις. Και μπροστά από το επώνυμό του δεν υπήρχε, από παλαιά, η προσφώνηση «ντε» που δείχνει αριστοκρατική καταγωγή. Το επώνυμο αυτό πέρασε από μερικές περιπέτειες. Στην αρχή ήταν Μπαλσά, αλλά ο πατέρας του Μπαλζάκ το θεωρούσε πολύ τραχύ και επαρχιώτικο, Γι' αυτό το άλλαξε σε «Μπαλζάκ» που ήταν περισσότερο εύηχο. Αργότερα το μετέτρεψε σε «ντε Μπαλζάκ», για να δώσει μεγαλύτερο κύρος στις επαγγελματικές του συναλλαγές. Και, όπως θα δούμε, ο Ονορέ μεταχειρίστηκε αργότερα την τελευταία αυτή αριστοκρατική μορφή, για δικούς του λόγους.

Ο συγγραφέας, παρά το γεγονός ότι η οικογένειά του ήταν αρκετά ευκατάστατη, ο ίδιος ήταν πάντα φτωχός. Από τα είκοσί του χρόνια, όταν αποφάσισε να αφοσιωθεί στη λογοτεχνία, στερήθηκε, όπως είδαμε, τις οικογενειακές οικονομικές ανέσεις και σε όλη του σχεδόν τη ζωή έζησε στη φτώχεια. Η ανάπτυξη του αστισμού τον έθελξε για να ασχοληθεί με επιχειρήσεις, μήπως και μπορέσει να βελτιώσει την οικονομική του κατάσταση. Όμως, το τυπογραφείο και το χυτήριο που ίδρυσε την περίοδο 1826-27, κατέληξαν σε αποτυχία και τον φόρτωσαν με χρέη. Η ίδια αποτυχία τον περίμενε και μετά από δέκα χρόνια, όταν αποφάσισε να εκμεταλλευτεί κάποια μεταλλεία αργύρου στη Σαρδηνία.

Όλες αυτές οι δυσκολίες, σε συνδυασμό με τον αυθόρμητο χαρακτήρα του, αλλά και με το ηθικό συναίσθημα που τον διακατείχε, το οποίο τον ωθούσε να κριτικάρει αυστηρά τα κακώς κείμενα των συγχρόνων του, θα έπρεπε να του είχαν διαμορφώσει έναν πολύ επαναστατικό χαρακτήρα. Θα έπρεπε μάλιστα να είναι

επαναστατικός ενάντια και προς τις δύο αντιμαχόμενες πολιτικές παρατάξεις. Ωστόσο, ενώ από τη μια μεριά παρουσιάζει τόσο ρεαλιστικά και πρωτοποριακά για την εποχή του την εικόνα της τότε γαλλικής κοινωνίας, κατηγορώντας με την ίδια σφοδρότητα τα σφάλματα τόσο των αριστοκρατών όσο και των αστών, από την άλλη, οι απόψεις του είναι συντηρητικές, ώστε εκ πρώτης όψεως να μην μπορούν να δικαιολογηθούν. Δεν χάνει ποτέ την ευκαιρία να τονίσει ότι γράφει το έργο του «*υπό το φως δύο Αιώνιων Αληθειών: της Θρησκείας και της Μοναρχίας*».⁴⁹

Στη συμπεριφορά του προς τους αστούς, οι πράξεις και τα λόγια του χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη συνέπεια, διότι όχι μόνο τους κριτικάρει αλλά ταυτόχρονα αντιμάχεται φανερά τις απόψεις και τις συνήθειές τους. Αντίθετα, παρόλο που είναι αστός από καταγωγή, νιώθει να δένεται, από πεποίθηση, στενά με την τάξη των ευγενών. Θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε αυτήν την περίπλοκη ψυχολογική του κατάσταση.

Παρά τις συντηρητικές του απόψεις και την αντιπάθειά του προς τον αστισμό, ο Balzac αποδέχεται τη διενέργεια των εκλογών, διότι θεωρεί ότι ο κοινοβουλευτισμός είναι η άριστη διαδικασία για τη θέσπιση των νόμων. Ωστόσο ο ίδιος δεν τον υποστηρίζει. Και αν προσφεύγει στις εκλογές, το κάνει αναγκαστικά, διότι ζει σε μια εποχή που αυτές αποτελούν το μοναδικό μέσο κοινωνικής έκφρασης. Και δεν δέχεται ότι, ενεργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο, υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στις ιδέες και στις πράξεις του. Στο θέμα αυτό παρομοιάζει τον εαυτό του με ένα μηχανικό, ο οποίος διαπιστώνει ότι μια γέφυρα είναι επικίνδυνη και έτοιμη να καταρρεύσει, όταν όμως η γέφυρα αυτή είναι ο μόνος δρόμος για να φτάσει στην πόλη, δέχεται να την διαβεί και ο ίδιος.⁵⁰ Εξάλλου, όπως τονίζει, την εποχή του Ναπολέοντα, το εκλογικό σύστημα της Αυτοκρατορίας ήταν το καλύτερο, και πολλοί από τους βουλευτές του Κοινοβουλίου υπήρξαν αξιολογότετοι ρήτορες.

Το πρόβλημα όμως που βασανίζει τον Balzac είναι ότι, όταν οι εκλογές γενικεύονται και επεκτείνονται σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα, μας δίνουν τελικά μια κυβέρνηση μαζών, η οποία νομιμοποιείται από την πληθώρα των ψήφων και τελικά καταλήγει να μην είναι υπεύθυνη, διότι οι αντιπρόσωποι ψηφίζουν όπως θέλουν, και η τυραννία της δεν έχει όρια, γιατί στηρίζεται στο νόμο των πολλών. Έχοντας να αντιμετωπίσει αυτήν την κατάσταση, ο συγγραφέας δεν δέχεται να ακολουθήσει τους συγχρόνους του νεωτεριστές, και υποστηρίζει τη Μοναρχία. Παρόλο που κινδυνεύει,

⁴⁹ Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine*, Πρόλογος, p.13.

⁵⁰ Ο. π.

όπως έλεγε, να τον θεωρήσουν *οπισθοδρομικό πνεύμα*, το κάνει αυτό, διότι οι νόμοι δεν εκπροσωπούν τις απόψεις αξιόλογων μειοψηφιών, τις ιδέες των οποίων θα λάβαινε υπόψη της μια μοναρχική κυβέρνηση. Η μοναρχία και η αριστοκρατία ήταν υπέρμαχες πνευματικών αξιών τις οποίες, μέσα στο κυνήγι του προσωπικού συμφέροντος, αγνοούσε ή και αντιμαχόταν ο αστικός κόσμος.

Παρατηρούμε ότι και ο Balzac έχει εντοπίσει το φαινόμενο της *τυραννίας της πλειοψηφίας* στην αστική δημοκρατία, και συμφωνεί απόλυτα με τις απόψεις του Tocqueville. Και ο δυο τους, έχοντας συνειδητοποιήσει ότι ανήκουν σε μειοψηφίες με πνευματικά προσόντα, συνθλίβονται κάτω από την τυραννία της γενικής μετριότητας, και συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο. Όταν κάνουν κρίσεις για τη δημοκρατική κοινωνία, ταλαντεύονται *«μεταξύ αυστηρότητας και επιείκειας, μεταξύ κάποιας επιφύλαξης από την πλευρά της καρδιάς και μιας διστακτικής προσχώρησης με το λογικό»*.⁵¹ Με το λογικό τους δηλαδή ευνοούν μια τέτοια κοινωνία, στόχος της οποίας είναι η εξασφάλιση της μεγαλύτερης δυνατής ευημερίας στους πολλούς, ενώ με την καρδιά τους δεν προσχωρούν ανεπιφύλακτα στην κοινωνία αυτή όπου η αίσθηση του μεγαλείου και της δόξας έχει χαθεί.

Παρά τις ομοιότητες των απόψεών τους, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ο Tocqueville και ο Balzac είχαν γνωριστεί. Οι βιογράφοι τους δεν αναφέρουν κάτι τέτοιο. Μόνο σε μια βιογραφία του πρώτου, γίνεται σχόλιο για κάποιες συγγενικές απόψεις και των δύο,⁵² ενώ σε άλλο σημείο της ίδιας βιογραφίας, αναφέρεται ότι ο Beaumont, με τον οποίο είχε πάει ο Tocqueville στην Αμερική, είχε γράψει τη μελέτη του για το ρατσισμό και τη δουλεία μιμούμενος το λογοτεχνικό ύφος του Balzac.⁵³

Όταν ο Balzac αισθάνεται αποπνιχτικά μέσα στη μετριότητα του αστικού περιβάλλοντος, απευθύνεται στον κόσμο των ευγενών, στις αξίες του οποίου πιστεύει και στον οποίο έχει χαρίσει όλη του τη συμπάθεια. Όταν η εργασία του δεν τον υποχρεώνει σε έντονη προσπάθεια, κλέβει λίγο ελεύθερο χρόνο και προσπαθεί να ξεσκάσει, καλλιεργώντας κοινωνικές επαφές στα αριστοκρατικά σαλόνια. Είναι τα *διαλείμματά* του τα οποία αναφέρει ο Στέφαν Τσβάιχ, που κρατάνε μόλις μια ώρα, τα απογεύματα, πριν αποσυρθεί στο δωμάτιό του για να ξεκουραστεί, ενώ μετά τον περιμένει μια ολόκληρη νύχτα για να συνεχίσει το γράψιμο.

⁵¹ Raymond Aron, *ό.π.*, σ. 319.

⁵² Hugh Brogan, *ό.π.*, p.154

⁵³ *Ο.π.* Αναφέρεται επίσης ότι ο Beaumont είχε λογοτεχνική παιδεία. Είχε διαβάσει τους γάλλους, Balzac και Stendhal, καθώς και τους αγγλόφωνους, Walter Scott και Fenimore Cooper.

Στα σαλόνια αυτά, ο συγγραφέας προσπαθούσε να απολαύσει τις αριστοκρατικές αξίες, από τις οποίες τον είχε στερήσει τόσο η αστική του καταγωγή, όσο και η μέχρι τότε άσημη ζωή του.⁵⁴ Αλλά, όσο κι αν το επιθυμούσε, δεν είχε καταφέρει να μπει σε σαλόνια υψηλής περιωπής όπως εκείνα της αριστοκρατικής συνοικίας του Σαιν-Ζερμαίν. Τον δέχονταν σε κάποια άλλα, που δεν είχαν την ίδια φήμη. Όπου και να πήγαινε όμως, δεν ήθελε να παρουσιάζεται απλά ως monsieur Balzac, αλλά ως de Balzac. Αυτό το «ντε» στο επώνυμό του, που το είχε προσθέσει αυθαίρετα ο πατέρας του, το χρησιμοποιεί και ο ίδιος συνεχώς, από το 1831 και μετά. Κατά ένα μέρος, αυτό το κάνει από ματαιοδοξία. Βάσει μιας λογικής που δεν μπορούμε να κατανοήσουμε σήμερα, θεωρεί ότι ο αριστοκρατικός τίτλος τού προσθέτει αξία εφάμιλλη των βιβλίων του. Ίσως όμως να το χρησιμοποιεί κυρίως για συναισθηματικούς λόγους. Με μια παιδική αφέλεια, πιστεύει ότι αυτό το «ντε» τον κάνει να αισθάνεται πιο ουσιαστικά την αριστοκρατική νοοτροπία, να μπαίνει πιο άνετα μέσα στο πνεύμα της αριστοκρατικής τιμής, που ήταν γι' αυτόν από τις μεγαλύτερες αξίες του ανθρώπου.

Πάντως, ενάντια στην τόσο παθιασμένη επιθυμία του, ακόμη και στο περιβάλλον των αριστοκρατικών συναναστροφών, όπου γινόταν δεκτός, δεν αντιμετωπιζόταν στα σοβαρά. Παρόλες τις προσπάθειές του να προσδώσει στο πρόσωπό του ένα πρόσθετο κύρος, τελικά αποτυγχάνει. Δεν τον βοηθάει ούτε η εμφάνισή του, ούτε και ο τρόπος συμπεριφοράς του. Είναι χοντροκομμένος, δυσκίνητος, αυθόρμητος, με αστείρευτη και μερικές φορές ενοχλητική ρητορικότητα. Ντυνόταν σύμφωνα με την τελευταία μόδα για να κολακέψει το πάχος του, έβαζε χρυσά σκαλιστά κουμπιά στο μπλε φράκο του, φορούσε μεταξωτά και χρυσοκέντητα γιλέκα, αγορασμένα όλα επί πιστώσει. Έτσι ντυμένος, και με την πλούσια χαίτη του γεμάτη πομάδες, έμπαινε στα σαλόνια κατά τρόπο πομπώδη. Παρασυρόταν όμως και σε άλλες εκκεντρικότητες. Εμφανιζόταν βαστώντας παράξενα μπαστούνια, με εξεζητημένα στολίδια, τα οποία αντί να του προσδώσουν κύρος, συντελούσαν ώστε ο αριστοκρατικός κόσμος να τον αντιμετωπίζει με θυμηδία. Παράλληλα, στις εφημερίδες και στα περιοδικά, δημοσιεύονταν ειρωνικά σχόλια εναντίον του, ενώ πρωταγωνιστούσε σε πολλές αστείες καρικατούρες. Άλλες υπερτόνιζαν τα αρνητικά χαρακτηριστικά του σώματός του, κι άλλες τον παρουσίαζαν ως μονάρχη, ανάμεσα στις θαυμάστριές του, να κραδαίνει ψηλά το περιβόητο μπαστούνι του, σαν σκήπτρο

---

⁵⁴ Stephan Zweig, ό.π., σ. 140, κ.έ.

εξουσίας. Επίσης, έχει διασωθεί χιουμοριστικό αγαματίδιο που τον δείχνει να κρατάει ένα χοντρό μπαστούνι, ίδιο με ρόπαλο.⁵⁵ Όλα αυτά είχαν αρνητικό αντίκτυπο στη συγγραφική του φήμη. Όποιος δεν τον γνώριζε από πριν, δεν μπορούσε με κανένα τρόπο να φανταστεί ότι αυτός ο εκκεντρικός των σαλονιών ήταν ο φημισμένος συγγραφέας. Οι φίλοι του παραπονούνταν ότι με τα καμώματα αυτά εξευτελίζει τον εαυτό του και το έργο του. Καλύτερα να τον διαβάζουν παρά να τον βλέπουν.

Παρατηρούμε τελικά ότι ο Balzac, αποτυγχάνει ως αστός επιχειρηματίας, αποκτώντας υπέρογκα χρέη, ενώ όταν προσπαθεί να εισέλθει στον αριστοκρατικό κόσμο, γελοιοποιείται. Ο καπιταλισμός τον κατατρέχει, ενώ η αριστοκρατία δεν τον αποδέχεται. Έτσι βρίσκεται μετέωρος ανάμεσα στους αστούς και στους ευγενείς. Αλλά, στην εποχή του, τα όρια μεταξύ των αριστοκρατών και των αστών είχαν αρχίσει να γίνονται δυσδιάκριτα. Υπήρχαν αστοί που, έχοντας την οικονομική δυνατότητα, αγόραζαν τίτλους ευγενείας, και από την άλλη, αριστοκράτες των οποίων οι περιουσίες είχαν μειωθεί ή τις είχαν χάσει στην επανάσταση, άρχιζαν να αστικοποιούνται, δηλαδή να ασχολούνται με το εμπόριο και τη βιομηχανική παραγωγή. Και σε κοινωνικό επίπεδο, υπήρχαν πάμπολλες περιπτώσεις, όπου μέλη αριστοκρατικών οικογενειών παντρεύονταν συζύγους από αστικές. Οι γάμοι γίνονταν από συμφέρον, αναμιγνύονταν περιουσίες και τίτλοι, και από αυτό το συνονθύλευμα προέκυπτε μια νέα κοινωνική εικόνα αντρόγυνου. Αυτή η μίξη παρουσιάζεται ως γενικός κανόνας στα μυθιστορήματα του συγγραφέα.⁵⁶

Όταν λοιπόν ισχυριζόμαστε ότι ο Balzac αντιμετωπίζεται αρνητικά, τόσο από τον καπιταλισμό όσο και από την αριστοκρατία, πρέπει να έχουμε υπόψη μας αυτήν την κοινωνική και οικονομική μίξη. Αντιμετωπίζεται αρνητικά από όλο το κοινωνικό σύστημα με τις περίπλοκες εκφάνσεις του. Πρόκειται για τη συμπεριφορά του συνόλου εναντίον μιας προικισμένης ατομικότητας. Και η αντίστασή του ποια είναι; Ασφαλώς το γράψιμο. Σε ελάχιστες περιπτώσεις παρασύρεται από εκδικητική πρόθεση. Τον σπρώχνει κυρίως μια μεγάλη στενοχώρια επειδή η κοινωνία δεν είναι καλύτερη από αυτήν που είναι. Τότε, της πετάει τα γραφτά του κατάμουτρα, και την ξεγυμνώνει με τον τρόπο του, για να φανεί το πραγματικό της πρόσωπο.

⁵⁵ Στο μουσείο Μπαλζάκ στο Πασύ (συνοικία του Παρισιού).

⁵⁶ Είναι γνωστό ότι και η σύζυγος του αριστοκράτη Tocqueville προερχόταν από τη μεσαία αγγλική αστική τάξη, ενώ ο αστός Balzac, προς το τέλος της ζωής του, παντρεύτηκε πολωνή κόμισσα, αλλά οι γάμοι τους δεν πραγματοποιήθηκαν από συμφέρον.

Και μία παρατήρηση σχετικά με τις σχέσεις του Balzac με τις γυναίκες. Άλλες φορές, η παραζάλη του μέσα σε μια κοινωνία που τον αμφισβητεί, τον παρασύρει και προσπαθεί να αποκτήσει ερωτικές σχέσεις για να δείξει ότι αυτός που υστερεί σε εμφάνιση έναντι των κούφιων δανδήδων της εποχής του, έχει τη δυνατότητα να αποτελέσει έναν ισχυρό τους αντίπαλο στον ερωτικό στίβο. Και είχε αρκετές επιτυχίες, διότι μερικές από τις γυναίκες της αριστοκρατίας, τον αποδέχονταν. Υπερίσχυε χωρίς να χρησιμοποιεί τους φτηνούς χαριεντισμούς και τις υποκριτικές κολακειές των αντιπάλων του, αλλά με το έργο, με το πνεύμα και με την ευγλωττία του. Ο καθείς και τα όπλα του. Με αυτόν τον τρόπο δεν αποχτά μόνο ερωμένες αλλά προπάντων πιστές φίλες. Βέβαια αντιμετωπίζει και γυναίκες με ελαττώματα, όπως ματαιοδοξία, πείσματα, πονηριές. Αλλά τελικά και αυτή η συμπεριφορά τους του βγαίνει σε καλό. Του προσθέτει πείρα για να παρουσιάσει στα έργα του κάθε πτυχή του γυναικείου χαρακτήρα. Και περιγράφοντας τον χαρακτήρα αυτόν, με τα προτερήματα και τα ελαττώματά του, αποκτά τις πιο φανατικές αναγνώστριες.

Η έξαρση των παθών στη Δημοκρατία, κατά τον Balzac

Έχουμε ήδη αναφέρει τη βασική διαπίστωση του Tocqueville ότι στη δημοκρατική κοινωνία τα άτομα αναπτύσσουν τον ατομικισμό. Δηλαδή, αποξενώνονται από το ευρύτερο κοινωνικό τους περιβάλλον και από τη δημόσια ζωή, η οποία δεν τους ενδιαφέρει, και περιορίζουν τα ενδιαφέροντά τους σε ένα στενό κύκλο προσώπων, στα μέλη της οικογένειάς τους και στους πιο κοντινούς συγγενείς και γνωστούς τους. Ο ατομικισμός, όπως έχουμε αναφέρει, διαφέρει από τον εγωισμό, διότι ο τελευταίος αποτελεί πιο ακραία περίπτωση και χαρακτηρίζει το άτομο που δεν ενδιαφέρεται παρά μόνο για τον εαυτό του, τον οποίο θεωρεί επίκεντρο του κόσμου και δεν ενοχλείται αν δυστυχούν όλοι οι άλλοι.

Αντίθετα ο Balzac, παρόλο που ζει στη Γαλλία, σε χώρα όπου αναπτύσσεται βαθμιαία η αστική δημοκρατία, δεν φαίνεται να έχει εντοπίσει το φαινόμενο του ατομικισμού. Η διαπίστωση στην οποία θα καταλήξει από πολύ νωρίς και που θα την υποστηρίξει σε όλη του τη ζωή, είναι ότι οι αιτίες που διαμορφώνουν τη συμπεριφορά του κάθε ατόμου είναι τα ένστικτα τα οποία έχουν ως αποτέλεσμα την εκδήλωση των διαφόρων ελαττωμάτων του. Στην περίπτωση του ζώου τα ένστικτα το βοηθάνε για την αυτοσυντήρησή του, ενώ τα ένστικτα στον άνθρωπο αναπτύσσουν τον εγωισμό του. Τα ελαττώματα των ανθρώπων εξαιτίας του εγωισμού είναι χαρακτηριστικό της φύσης τους, ανεξάρτητα από ποια κοινωνική τάξη προέρχεται ο καθένας τους, και

αποτελούν το βασικό μοχλό που τους βοηθάει να κυριαρχήσουν έναντι των άλλων. Πρόκειται για έναν κόσμο ζούγκλα, όπου αντιμάχονται τα διάφορα πάθη και όπου θα κυριαρχήσει ο πιο ανέντιμος, εκείνος που θα μπορέσει να καταστρέψει τους άλλους, θυσιάζοντάς τους στο βωμό της προσωπικής του επιτυχίας, ενώ οι άνθρωποι με προτερήματα και με καλές προθέσεις αποτελούν μειοψηφία, και κατά κανόνα υποφέρουν, μέσα στο χάος μιας απάνθρωπης κοινωνίας.

Εδώ τίθεται το ερώτημα, για ποιο λόγο ο Tocqueville εντόπισε το ενδιαφέρον του στον δημοκρατικό ατομικισμό, και από την άλλη, για ποιο λόγο ο Balzac δεν φαίνεται να τον έχει αντιληφθεί. Ίσως η ερμηνεία που ακολουθεί λύνει το πρόβλημα. Ο Tocqueville κάνει την έρευνά του στην Αμερική, στη χώρα όπου η δημοκρατία γεννήθηκε ευθύς εξαρχής, χωρίς να προϋπάρχει άλλο πολιτικό καθεστώς. Επομένως, η ατομικιστική συμπεριφορά των πολιτών άρχισε να γίνεται διακριτή από νωρίς και ο γάλλος στοχαστής μπόρεσε να την εντοπίσει με μεγαλύτερη ευχέρεια. Αντίθετα, στη Γαλλία, η δημοκρατία διαμορφωνόταν μέσα από συγκρούσεις και αλλαγές πολιτικών καθεστώτων (επανάσταση του 1789, αυτοκρατορία, παλινόρθωση, επανάσταση του 1830), και μέσα σ' αυτήν την χαώδη κατάσταση, το μόνο που γινόταν άμεσα αντιληπτό ήταν η έξαρση των πολιτικών ή άλλων ανθρώπινων παθών, που υποκινούνταν και από προσωπικούς εγωισμούς. Έτσι, το εγωιστικό κίνητρο ήταν πολύ φανερό.

Ένα άλλο ερώτημα που τίθεται είναι: γιατί ο εγωισμός εξάπτεται περισσότερο στη δημοκρατία, παρόλο που είναι σύμφυτος προς την ανθρώπινη φύση και σταθερός, προερχόμενος από τα ένστικτα; Αφού δεν είναι κάτι επίκτητο, κάτι αναπτυσσόμενο λόγω των συνθηκών, πώς γιγαντώνεται εξαιτίας της αστικής δημοκρατίας; Μια εύλογη απάντηση είναι ότι, παρόλο που οι ανθρώπινες ατέλειες υπήρχαν ανέκαθεν, στο παλαιό καθεστώς, τα ελαττώματα των αριστοκρατών και των δουλοπαροίκων εκδηλώνονταν σε στενό κύκλο, στην τάξη του καθενός, και δεν «έβγαιναν προς τα έξω». Στην αναδυόμενη όμως δημοκρατία, η *ισότητα των συνθηκών*, το *αίσθημα ισότητας*, το *πάθος ισότητας* και η *κοινωνική κινητικότητα* επέτρεπαν στα ανθρώπινα ελαττώματα να εκδηλωθούν εντελώς ελεύθερα και να επηρεάσουν την εικόνα όλης της κοινωνίας. Εξάλλου, η δημοκρατία αυτή, τουλάχιστον όσο ζούσε ο Balzac, περνούσε μια διαρκή μεταβατική περίοδο, και δεν είχαν καταλαγιάσει ακόμη τα εξημμένα πάθη, ώστε να αρχίσουν να διακρίνονται, με την πάροδο των χρόνων, τα τοκβιλιανά συμπτώματα της παθητικότητας που

χαρακτηρίζουν διαχρονικά τον αστισμό. Στην τότε ταραγμένη γαλλική κοινωνία, οι πιο έντονες εκδηλώσεις των πολιτών οφείλονταν σε κατ' εξοχήν εγωιστικά ελατήρια.

Εκείνο που υπερτονίζει ο Balzac είναι ότι η μεγαλύτερη δύναμη που κυριαρχεί αποκλειστικά στην αστική κοινωνία είναι το χρήμα. Και δεν παίζει μόνο τον πρωταγωνιστικό ρόλο, μα είναι ο θεός που κατευθύνει τα πάντα. Αν δεν υπήρχε το χρήμα, το διαδεδομένο λίγο ως πολύ σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, τότε τα εγωιστικά πάθη θα περιορίζονταν αναγκαστικά. Το χρήμα οπλίζει τον άνθρωπο να υπερισχύσει έναντι των άλλων, να εκδικηθεί όποιους μισεί, να εκπληρώσει τις έκφυλες επιθυμίες του, και τελικά να επιβεβαιώσει την προσωπική του ύπαρξη, από κάθε άποψη. Για τον γάλλο συγγραφέα, το πάθος ισότητας είναι ταυτόσημο με το πάθος πλουτισμού. Ο εγωιστής δεν ενδιαφέρεται να υπερισχύσει έναντι συμπολιτών που δικαιούνται ίσες ευκαιρίες. Δεν τον απασχολεί η έννοια της ισότητας, έστω και κακοπαθημένη. Όλους τους βλέπει ως εχθρούς και αντιπάλους, και όλοι πρέπει να υποταχθούν στη δική του θέληση και δύναμη.

Ο Balzac στα μυθιστορήματά του παρουσιάζει πάμπολλες φορές το χρήμα να συμμαχεί με τον εγωισμό, και αυτός ο καταστρεπτικός συνδυασμός παρασύρει τα άτομα σε ανήκουστες εγκληματικές πράξεις. Ένας από τους ήρωές του, ο έντιμος δικηγόρος Ντερβίλ, εξομολογείται στο τέλος της σταδιοδρομίας του:

*«Πόσα πράγματα δεν έχω δει εξασκώντας το επάγγελμά μου! Είδα πατέρα να πεθαίνει μέσα σε αποθήκη, πάμπτωχος, παρατημένος από δύο κόρες που είχε προικίσει την κάθε μια τους με σαράντα χιλιάδες φράγκα εισόδημα. Είδα να καίνε διαθήκες. Είδα μητέρες να ξοδεύουν τις περιουσίες των παιδιών τους, άντρες να κλέβουν τις γυναίκες τους, γυναίκες να σκοτώνουν τους άντρες τους εκμεταλλευόμενες την αγάπη που είχαν γι' αυτές, να τους τρελαίνουν ή να τους αποβλακώνουν, ώστε μετά να ζήσουν ήσυχες με το εραστή τους. Είδα γυναίκες να σπρώχνουν το νόμιμο παιδί από το γάμο τους σε συνθήκες που θα το οδηγήσουν στο θάνατο, για να κάνουν πλούσιο το νόθο παιδί που απόχτησαν από έρωτα. Δεν μπορώ ν' απαριθμήσω όλα όσα έχω δει, γιατί συνάντησα εγκλήματα απέναντι στα οποία η δικαιοσύνη είναι ανίσχυρη. Με δυο λόγια, όλη η φρίκη που οι μυθιστοριογράφοι πιστεύουν ότι αυτοί έχουν εφεύρει, είναι κατώτερη από την πραγματικότητα (...). Όσο για μένα, θα πάω να ζήσω με τη γυναίκα μου στην εξοχή. Το Παρίσι μου προξενεί φρίκη».*⁵⁷

⁵⁷ Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: Le colonel Chabert*, vol. III, p. 373.

Για να πάρουμε μια πιο λεπτομερειακή γεύση από τον τεράστιο μπαλζακικό κόσμο, μπορούμε να κάνουμε μια στοιχειώδη επιλογή επεισοδίων από τα πιο γνωστά του μυθιστορήματα, όπου φαίνεται η έξαρση των παθών στη γαλλική κοινωνία, κατά την πορεία της προς την αστική δημοκρατία.

Όταν πρόκειται να μας εισάγει στον παρισινό κόσμο, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τους κλασικούς νεαρούς του ήρωες που κατάγονται από την επαρχία, και, με όλη τη ζωντάνια και αισιοδοξία της νιότης, επιθυμούν να πάνε για να σταδιοδρομήσουν στην πρωτεύουσα. Είναι μια πορεία που την είχε ακολουθήσει και ο ίδιος, όταν ήταν είκοσι χρόνων. Φτάνοντας όμως στο Παρίσι, μένουν άφωνοι από τον πλούτο, την πολυτέλεια και την κοσμική του ζωή. Και οι συνέπειες είναι καταστρεπτικές. Στην αρχή προσπαθούν να αντιδράσουν αλλά σιγά-σιγά κάμπτονται. Άλλοτε, οι πιο αδύναμοι χαρακτήρες διαλύονται οικονομικά, κοινωνικά, ψυχολογικά, ενώ όσοι έχουν το σθένος να αγωνιστούν, προσωρινά αντιδρούν, αλλά πέφτουν στην πονηρή παγίδα του συστήματος εναντίον του οποίου μάχονται.

Ο Ευγένιος ντε Ραστινιάκ, στο μυθιστόρημα *Μπάρμπα Γκοριό*, είναι ένας έντιμος νέος που έρχεται από την επαρχία στο Παρίσι για να σπουδάσει.⁵⁸ Εκεί βρίσκεται αντιμέτωπος τόσο με την κοινωνία των αριστοκρατών, όσο και των μεγαλοαστών, αλλά και με άτομα του υποκόσμου. Τους αντιμετωπίζει όλους προβάλλοντας αντίσταση ενάντια σε κάθε αρνητική επίδραση. Γνωρίζεται με τον μπάρμπα Γκοριό, έναν ηλικιωμένο πατέρα που υπεραγαπούσε τις κόρες του, τις προίκισε και καλοπάντρεψε. Όταν όμως εκείνες μπήκαν στην ανώτερη κοινωνία, ντρέπονταν γι' αυτόν που δεν ήταν αριστοκρατικής καταγωγής, και δεν ήθελαν να τον ξαναδούν. Επέμεναν όμως στις απαιτήσεις τους, απομυζώντας αχόρταγα και χωρίς έλεος τη λιγοστή περιουσία που του είχε απομείνει, η μία για να πληρώνει τα χρέη του εραστή της, και η άλλη για να ικανοποιεί τα διάφορα καπρίτσια της. Η συμπεριφορά αυτή οδήγησε τον άτυχο πατέρα σε οδυνηρό θάνατο, μέσα στη στενοχώρια και στη φτώχεια. Πρόκειται για την πρώτη περίπτωση που αναφέρει ο δικηγόρος Ντερβίλ στην εξομολόγησή του, στο προηγούμενο απόσπασμα. Ο νεαρός Ευγένιος ντε Ραστινιάκ ήταν ο μοναδικός φίλος του Γκοριό, μέχρι την τελευταία του στιγμή. Στην κηδεία, υπόσχεται ότι θα εκδικηθεί για τις ταπεινώσεις που είχε υποστεί ο δύστυχος γέρος από αυτήν την ανάληψη κοινωνία. Και ατενίζοντας το Παρίσι της διαφθοράς από το ύψωμα του νεκροταφείου του Περ-Λασσαίζ, πάνω από τον τάφο

⁵⁸ Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: Le père Goriot*, vol. III, p. 49-290.

του Γκοριό, πετάει εναντίον της γαλλικής κοινωνίας την περίφημη πρόκληση: «*οι δυο μας τώρα*».

Ο Ραστινιάκ εκπλήρωσε την υπόσχεσή του, με τρόπο όμως διαφορετικό από εκείνον που θα μπορούσαμε να υποψιαστούμε. Δεν αντιμετώπισε την κοινωνία με ηθικό σθένος, ίσως γιατί έβλεπε ότι έτσι δεν θα είχε αποτέλεσμα, αλλά μπλέχτηκε όλο και πιο βαθιά στα πλοκάμια της, και έγινε ενσυνείδητα ένας τυχοδιώκτης που δεν υποχωρεί μπροστά σε οποιαδήποτε ανηθικότητα. Ενώ ήταν αρχικά εραστής μιας από τις κόρες του Γκοριό, τελικά παντρεύεται την κόρη της ερωμένης του, αποκτά περιουσία κατά τρόπο αθέμιτο, εκμεταλλευόμενος τις οικονομικές ραδιουργίες του μεγαλοτραπεζίτη πεθερού του, δηλαδή του απατημένου συζύγου της πεθεράς-ερωμένης του, και τελικά πετυχαίνει να ανέβει στα ψηλότερα σκαλοπάτια της γαλλικής κοινωνίας. Έτσι, πήρε την εκδίκηση που ήθελε, αλλά το αποτέλεσμα ήταν ότι ενσωματώθηκε σε μια κοινωνία που αρχικά περιφρονούσε.

Το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, εποχή μεγάλης συσσώρευσης πλούτου στη Γαλλία, ο Balzac παρουσιάζει τον πλουτισμό ως αποτέλεσμα δαιμόνιας ατομικής πρωτοβουλίας, όπου πεπειραμένοι ψυχροί έμποροι, εκμεταλλεύονται την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής και πλουτίζουν υπερβολικά. Ο συγγραφέας δεν περιγράφει την εργατική ζωή στα εργοστάσια διότι, από ό,τι φαίνεται, δεν έχει τέτοιες εμπειρίες. Μας παρουσιάζει όμως με λεπτομέρειες την παραγωγή των πρώτων υλών, κυρίως των αγροτικών προϊόντων, όπου επαρχιώτες παραγωγοί και έμποροι χρησιμοποιούν κάθε σατανική ευστροφία για να διαθέσουν τα προϊόντα τους. Μυρίζουν το κέρδος σαν λαγωνικά, και επιστρατεύουν κάθε πονηριά για να το πετύχουν. Στην πρωτεύουσα έχουμε μια άλλη εικόνα. Εδώ δρουν οι καιροσκόποι τραπεζίτες, που χρησιμοποιούν πονηρά οικονομικά τερτίπια για να εξαπατήσουν και να ληστέψουν τόσο τους μετόχους τους, όσο και το κράτος. Ο βαρόνος Νυσενζέν, ο πεθερός του Ραστινιάκ, γίνεται βαθύπλουτος μετά από διαδοχικές εικονικές πτωχεύσεις.⁵⁹ Παράλληλα δρουν και οι τοκογλύφοι. Ένας από αυτούς, ο Γκομπσέκ, έχει φτιάξει με τους συναδέλφους του ένα μαφιόζικο τραστ για να εκμεταλλεύονται καλύτερα τους πελάτες τους, και έχουν χωρίσει την παρισινή κοινωνία σε κατηγορίες θυμάτων. Ο ένας εκμεταλλεύεται άτομα από το δικαστικό κλάδο, άλλος από τον κλάδο της οικονομίας, της διοίκησης ή του εμπορίου, ενώ ο ίδιος ο Γκομπσέκ είχε πελάτες τα παιδιά των καλών οικογενειών, τους καλλιτέχνες, τους αργόσχολους της

⁵⁹ Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: La Maison Nucingen*, vol. VI, p. 329-392.

κοσμικής ζωής, τους χαρτοπαίχτες και τους ανθρώπους του Παρισιού που επιζητούν έντονες συγκινήσεις.⁶⁰

Κυριαρχεί, επίσης, ένας συρφετός τυχοδιωκτών, ομοϊδεατών του Ραστινιάκ, που δρουν στα κρυφά, στα όρια μεταξύ νόμου και παρανομίας, κι εκμεταλλεύονται άλλοτε αφελείς φίλους ενώ άλλοτε παρασιτούν σε πλούσιες γυναίκες τις οποίες και απομυζούν, με αποτέλεσμα να δημιουργούν τεράστιες περιουσίες και να προωθούνται κοινωνικά. Κι ακόμη, υπάρχει ένας ολόκληρος κόσμος δημοσιογράφων που χρησιμοποιεί τον Τύπο για να υποστηρίξει τα συμφέροντα των διεφθαρμένων πολιτικών και οικονομικών κύκλων.

Σ' αυτήν την κοινωνία προφανώς δεν υπάρχουν ειλικρινείς κοινωνικές σχέσεις. Ο γάμος δεν αποτελεί παρά μια οικονομική συμφωνία, η οποία, μέχρι να επιτευχθεί, προκαλεί σωρεία προστριβών ανάμεσα στα ζευγάρια που πρόκειται να παντρευτούν. Οι μελλοντικοί σύζυγοι ανήκουν σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα που το καθένα αγωνίζεται για το δικό του συμφέρον, με θεμιτά και αθέμιτα μέσα⁶¹. Οι προστριβές μάλιστα συνεχίζονται και καθ' όλη τη διάρκεια της έγγαμης ζωής, φτάνοντας στα άκρα. Η κόμισσα ντε Ρεστώ, μία από τις κόρες του μπάρμπα Γκοριό, караδοκεί έξω από το δωμάτιο του ετοιμοθάνατου συζύγου της, ώστε να του αρπάξει κάποια νομικά έγγραφα που θα της επέτρεπαν να κλέψει την περιουσία του, σε βάρος μάλιστα του κληρονόμου γιού της.⁶² Σε μια άλλη περίπτωση, ο συνταγματάρχης Σαμπέρ – από το ομώνυμο μυθιστόρημα⁶³ – ένας ήρωας των ναπολεοντείων πολέμων, τραυματίζεται πολύ βαριά σε μάχη, και νοσηλεύεται επί πολλούς μήνες, μεταξύ ζωής και θανάτου, εκτός Γαλλίας, σε νοσοκομεία της Ευρώπης. Τελικά γιατρεύεται σαν από θαύμα και ξαναγυρίζει στην πατρίδα του. Εκεί, όλοι τον έχουν ξεχάσει, δεν πιστεύουν ότι έχει επιζήσει, και αυτόν που βλέπουν μπροστά τους τον θεωρούν λίγο ως πολύ απατεώνα, παρά τα τραύματα που έχουν αφήσει σοβαρά σημάδια στο σώμα του, και παρά τα αποδεικτικά στοιχεία που τους προσκομίζει. Περισσότερο από όλους τον αντιμάχεται η γυναίκα του, η οποία, αν και τον έχει αναγνωρίσει, προσπαθεί να τον καταστρέψει, διότι έχει ξαναπαντρευτεί και θέλει να ζήσει ανενόχλητη με τον καινούργιο της σύζυγο, εκμεταλλευόμενη την περιουσία του συνταγματάρχη. Ο Σαμπέρ, παρόλο που μπορεί να διεκδικήσει νομικά την περιουσία του και να κερδίσει τη δίκη, σιχάινεται από τη συμπεριφορά της συζύγου του και

⁶⁰ Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: Gobseck*, vol.II, p. 977.

⁶¹ Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: Le contrat de mariage*, vol.III, p. 527-653.

⁶² Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: Gobseck*, vol.II, p. 999.

⁶³ Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: Le colonel Chabert*, vol. III, p. 311-373.

προτιμάει να εξαφανιστεί εκούσια από τη ζωή της. Έτσι καταλήγει διπλό θύμα, τόσο της φιλοπατρίας του, με το να προσφέρει το σώμα του για το μεγαλείο της Γαλλίας, όσο και της κοινωνίας, με το να θυσιάσει την ατομική του ζωή προς όφελος ατόμων που δεν το άξιζαν.

Κατά κανόνα, στα βιβλία του Balzac, τα προσωπικά πάθη του κάθε συζύγου οδηγούν σε εξωσυζυγικές σχέσεις, όχι τόσο σαν μόδα ή κοινωνική συνήθεια, όσο σαν φυσική ανάγκη. Και εδώ όμως κυριαρχεί το προσωπικό συμφέρον των παράνομων εραστών, γιατί ο ένας επιτίθεται πάλι εναντίον του άλλου. Υπάρχουν άπειρες περιπτώσεις, όπου το άτομο εμπλέκεται σε φαύλο κύκλο και δεν μπορεί να ξεφύγει.

Ο συγγραφέας επιμένει ιδιαίτερα στο πάθος της φιλαργυρίας. Όταν το χρήμα είναι η κυρίαρχη δύναμη στην κοινωνία, είναι εύκολο να παρασυρθεί κανείς και να μην το θεωρεί σαν μέσο για την απόκτηση καταναλωτικών αγαθών, αλλά καταλήγει να το βλέπει σαν αυτοσκοπό. Ο Γκομπσέκ, ο φιλάργυρος τον οποίο ήδη αναφέραμε, έχει ένα περιπετειώδες παρελθόν. Έχει αποκτήσει έντονες εμπειρίες, που του πρόσφεραν μιαν ιδιόμορφη πνευματική καλλιέργεια, και προς το τέλος της ζωής του υποστηρίζει ενσυνείδητα τη φιλαργυρία. Είναι, θα λέγαμε, ο θεωρητικός της.

Ο Balzac συνηθίζει να παρουσιάζει τον κάθε ήρωά του, ερευνώντας ταυτόχρονα ποια είναι η σχέση που συνδέει το περιβάλλον του ατόμου και την εξωτερική του εμφάνιση με το χαρακτήρα και τη συμπεριφορά του. Για τον Γκομπσέκ έχει κάνει λεπτομερειακή περιγραφή συνδέοντας αυτά τα τέσσερα στοιχεία. Για το οικιακό του περιβάλλον λέει: *«Αυτός και το σπίτι του έμοιαζαν. Θα έλεγες ότι ήταν το κέλυφος του στρειδιού και ο βράχος του»*.⁶⁴ Ο φιλάργυρος έχει διαλέξει και έχει διαμορφώσει το σπίτι του κατάλληλα ώστε, αφενός να κρύβει τις ύποπτες δραστηριότητές του, και αφετέρου να υποβάλλει στους πελάτες του την εντύπωση που θέλει, ώστε να τους επιβάλλεται ψυχολογικά και να τους παρασύρει σε συμφέρουσες γι' αυτόν συμφωνίες. Ο συγγραφέας τού κάνει την επόμενη περιγραφή:

«Πρόκειται για έναν τοκογλύφο. Μπορείτε να φανταστείτε ένα πρόσωπο χλομό και ξεπλυμένο (...) πρόσωπο σεληνιακό. Έμοιαζε με επαργυρωμένο μέταλλο που του είχε φύγει η επαργύρωση. Τα μαλλιά του ήταν πατημένα, προσεχτικά χτενισμένα και είχαν ένα γκριζο σταχτί χρώμα. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου του, που ήταν απαθή σαν του Ταλλεϋράνδου, έμοιαζαν να είχαν χυθεί σε μπρούντζο. Τα μικρά σκληρά μάτια του, που ήταν κίτρινα σαν της νυφίτσας, δεν είχαν σχεδόν καθόλου τσίνορα και

⁶⁴ Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: Gobseck*, vol.II, p. 966.

φοβόντουσαν το φως. Τα προστάτευε από το φως το γείσο ενός παλιού κασκέτου. Η σουβλερή μύτη του ήταν τόσο βλοιοκομμένη στην άκρη που έμοιαζε με τρυπάνι. Είχε τα λεπτά χείλη εκείνων των αλχημιστών ή εκείνων των γερόντων που ζωγράφισε ο Ρέμπραντ. (...) Μιλούσε χαμηλά με έναν τόνο γλυκερό, και δεν παραφερόταν ποτέ. Η ηλικία του αποτελούσε πρόβλημα: δεν μπορούσες να ξέρεις αν είχε γεράσει πριν την ώρα του ή αν είχε χρησιμοποιήσει με τσιγκουνιά τα νιάτα του, για να του χρησιμεύουν για πάντα. (...) Οι πράξεις του, απ' την ώρα που σηκωνόταν (...) ήταν ρυθμισμένες σαν εκκρεμές. Ήταν κατά κάποιο τρόπο ένας άνθρωπος-μηχανή, που ο ύπνος ήταν γι' αυτόν κούρδισμα. (...) Αν πέρναγε κάποια άμαξα, σταματούσε την κουβέντα του στη μέση και σώπαινε, για να μη χρειαστεί να μιλήσει πιο δυνατά. Έκανε οικονομία σε ζωτικές κινήσεις. (...) Έτσι η ζωή του κυλούσε χωρίς να κάνει περισσότερο θόρυβο απ' όσο η άμμος ενός αρχαίου ρολογιού». ⁶⁵

Όσον αφορά τις απόψεις του για τους ανθρώπους, ο Γκομπσέκ θεωρούσε ότι μόνο οι ανόητοι ξοδεύουν τον καιρό τους κουτσομπολεύοντας, αν η τάδε κυρία ξαπλώνει μόνη ή με συντροφιά, αν είναι θερμή ή ψυχρή. Μόνο οι αφελείς ασχολούνται με την πολιτική, μόνο οι χαζοί εντυπωσιάζονται και επαναλαμβάνουν τις ατάκες των ηθοποιών, κάνουν περίπατο κάθε μέρα ξεχνώντας ότι ζούνε όλοι σαν τα ζώα μέσα στο κλουβί τους, ντύνονται για να εντυπωσιάσουν τους άλλους, και βιάζονται να αγοράσουν άλογο ή άμαξα, για να προφτάσουν τους γείτονές τους να μην αγοράσουν πριν από αυτούς.

Αλλά και πέρα από τις καθημερινές συνήθειες ο Γκομπσέκ θεωρούσε ότι:

«... οι πεποιθήσεις και οι αρχές δεν είναι παρά λέξεις χωρίς αξία. Απομένει το μόνο αληθινό αίσθημα που η φύση έχει βάλει μέσα μας. Το ένστικτο της αυτοσυντήρησής μας. (...) Αυτό το ένστικτο ονομάζεται προσωπικό συμφέρον. (...) Δεν υπάρχει παρά μόνο ένα υλικό πράγμα του οποίου η αξία είναι αρκετά σίγουρη ώστε να ασχολείται ο άνθρωπος μαζί του. Αυτό το πράγμα είναι το ΧΡΥΣΑΦΙ. Το χρυσάφι αντιπροσωπεύει όλες τις ανθρώπινες δυνάμεις. (...) Μήπως η ζωή δεν είναι μια μηχανή που κινείται από το χρήμα; Να ξέρετε πως το μέσον συγγέεται πάντοτε με το αποτέλεσμα. Δεν μπορείτε να χωρίσετε την ψυχή απ' τις αισθήσεις, το πνεύμα απ' την ύλη. Το χρυσάφι είναι η θρησκεία των σύγχρονων κοινωνιών σας. (...) Ο πόλεμος ανάμεσα στον φτωχό και στον πλούσιο είναι διαρκής, παντού είναι αναπόφευκτος.

---

⁶⁵ Ο.π., p. 964-965.

*Είναι προτιμότερο να είσαι αυτός που εκμεταλλεύεται τους άλλους παρά αυτός που τον εκμεταλλεύονται».*⁶⁶

Κλασικός μπαλζακικός φιλάργυρος είναι και ο επαρχιώτης έμπορος Γκραντέ.⁶⁷ Εδώ υπάρχει αντίθεση ανάμεσα στον επαρχιώτη και στον πρωτευουσιάνο φιλάργυρο. Και οι δύο βλέπουν τον κόσμο σαν πηγή χρημάτων που θα ικανοποιήσει την πλεονεξία τους, αλλά ο επαρχιώτης είναι πονηρός και αμόρφωτος. Ίσως ο πρωτευουσιάνος να είναι λιγότερο απρόσιτος, διότι ζώντας μέσα στον κόσμο ακολουθεί κάποιον κώδικα ηθικής του σιναφιού του, αλλά και στις συμφωνίες του, ενώ είναι εξαιρετικά σκληρός, φέρνεται τουλάχιστον με συνέπεια. Ο Γκραντέ όμως, εντελώς ανενδοίαστα υποτάσσει τα πάντα στο πάθος του. Το αποτέλεσμα είναι ότι με τη συμπεριφορά του καταστρέφει τον ψυχικό κόσμο αλλά και το μέλλον της κόρης του.

Θα κλείσουμε την περιήγηση στον κόσμο του Balzac με ένα από τα πρώτα του μυθιστορήματα, το *Μαγικό δέρμα*,⁶⁸ που έχει την ιδιομορφία να είναι ταυτόχρονα ρεαλιστικό και φανταστικό. Σ' αυτό δίνεται μια συμβολική και δραματική εικόνα του τρόπου που λειτουργεί η κοινωνία. Ένας απελπισμένος νέος, που κατέστρεψε τη ζωή του στα τυχερά παιχνίδια, αποφασίζει ν' αυτοκτονήσει. Την τελευταία στιγμή όμως, σε κάποιο μυστηριώδες παλαιοπωλείο, αποκτά ένα μαγικό δέρμα που έχει την ιδιότητα να μπορεί να πραγματοποιεί κάθε επιθυμία του κατόχου του. Μετά όμως από κάθε πραγματοποίηση το δέρμα συρρικνώνεται, ενώ ταυτόχρονα λιγοστεύει και η ζωή του ιδιοκτήτη του. Ο νεαρός ήρωας, ολόχαρος από την ανέλπιστη τύχη, σκέπτεται να εκπληρώσει τις επιθυμίες του, αλλά με μέτρο, για να μην υποστεί τις δυσάρεστες συνέπειες. Ωστόσο, βλέποντας ότι το δέρμα στην αρχή δεν παρουσιάζει ουσιαστική μεταβολή, παίρνει θάρρος, ρίχνεται μέσα σε όλες τις παρισινές διασκεδάσεις και εκπληρώνει τις πιο τρελές του επιθυμίες. Κάποια μέρα όμως παρατηρεί ότι το δέρμα έχει μικρύνει πάρα πολύ. Από τη στιγμή εκείνη αρχίζει και τον τρώει η αγωνία. Αλλά έχοντας καλομάθει στην πολυτελή και ανέμελη ζωή, του είναι αδύνατον να αλλάξει συνήθειες. Έτσι αρχίζει να τρέχει στους χημικούς, στους μηχανικούς, στους γιατρούς και σε όλους τους επιστήμονες της εποχής, μήπως και

⁶⁶ Ο.π., p. 969-970.

⁶⁷ Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: Eugenie Grandet*, vol. III, p. 1027-1199. Ο Balzac υπερβάλλοντας έλεγε πως ο Μολιέρος δημιούργησε τον *Φιλάργυρο*, ενώ αυτός, με τον Γκραντέ, δημιούργησε την ίδια τη φιλαργυρία.

⁶⁸ Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: Peau de chagrin*, vol. X, p. 57-294.

μπορέσουν να τεντώσουν το δέρμα στις αρχικές του διαστάσεις, ή τουλάχιστον να το σταματήσουν στο μέγεθος που έχει απομείνει. Χαμένος κόπος. Τελικά το δέρμα μικραίνει τόσο ώστε εξαφανίζεται, και ταυτόχρονα πεθαίνει και ο κάτοχός του. Ο συμβολισμός είναι προφανής: η φθορά και η αυτοκαταστροφή είναι το μοιραίο αποτέλεσμα μιας άσπυτης ζωής, μέσα σε μια αλλοπρόσαλλη κοινωνία. Το ενδιαφέρον στο μύθο αυτόν είναι ότι καμία δύναμη δεν μπορεί να αποτρέψει την καταστροφή. Ούτε και η τεχνολογική επιστήμη, η οποία, με την εξέλιξή της τον 19^ο αιώνα, θεωρείτο ότι κάνει θαύματα.

Αντίδοτα εναντίον των μειονεκτημάτων της αστικής δημοκρατίας, κατά τον Tocqueville

Όπως έχει αναφερθεί, ο Tocqueville διαπίστωσε ότι υπήρχαν στην αμερικανική δημοκρατία πολλά πλεονεκτήματα, τα οποία θα ήθελε να μεταφέρει και στην πατρίδα του, τη Γαλλία. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου άρχισαν να φαίνονται βαθμιαία και οι αρνητικές της πλευρές, που ξεκινούν από το πάθος ισότητας και τη δημοκρατική μελαγχολία, προχωρούν στον ατομικισμό, στην τυραννία της πλειοψηφίας, στον συντηρητισμό της αστικής κοινωνίας και τελικά στον κίνδυνο του δεσποτισμού. Για να αποφευχθούν τα μειονεκτήματα αυτά, ο γάλλος στοχαστής επιζητεί να βρει τα θεωρητικά αλλά και πρακτικά όπλα, για να τα αντιμετωπίσει. Τελικά, προτείνει τους πιο κατάλληλους και αποτελεσματικούς τρόπους «πολεμικής» εναντίον τους, οι οποίοι, κατά την άποψή του, είναι οι τέσσερις επόμενοι.⁶⁹

- *Το καλώς εννοούμενο συμφέρον*
- *Η θρησκεία*
- *Οι ενώσεις των πολιτών, και*
- *Η ελευθερία δράσης.*

Το καλώς εννοούμενο συμφέρον

Ο Tocqueville είχε διαπιστώσει ότι στη δημοκρατική κοινωνία ο ατομικισμός είχε αφαιρέσει από τον άνθρωπο κάθε διάθεση να ασχοληθεί με ανιδιοτέλεια για το κοινό καλό. Στην κοινωνία αυτή, οι πολίτες, έχοντας ως στόχο της ζωής τους την προσωπική ή οικογενειακή υλική τους ευδαιμονία, δεν μπορούν να σκεφτούν τίποτα περισσότερο από το άμεσο συμφέρον τους, και επομένως έχουν ξεχάσει εντελώς την

⁶⁹ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, ό.π. Οι τρόποι αυτοί αναπτύσσονται στο 2^ο μέρος, κεφ. 1, 2, 3 και 4.

αρετή της ανιδιοτέλειας. Υπάρχει πια μια νέα παγιωμένη νοοτροπία που δεν μπορεί να αλλάξει. Αν θελήσουμε να καταργήσουμε τη νέα αυτή πραγματικότητα θα αποτύχουμε. Γι' αυτό πρέπει να επιδιώξουμε λύσεις που να στηρίζονται στα καινούργια κοινωνικά δεδομένα που έχουν διαμορφωθεί. Αφού ο πολίτης ενδιαφέρεται οπωσδήποτε και αποκλειστικά για τα προσωπικά του οφέλη, τουλάχιστον ας σκεφτεί να τα αποκτήσει και με πιο έξυπνο τρόπο. Η ατομική ωφέλεια δεν επιτυγχάνεται μόνο από τα άμεσα έσοδα του καθενός, αλλά και δια μέσου των συλλογικών ωφελημάτων. Σ' αυτό στηρίζεται η έννοια του *καλώς εννοούμενου συμφέροντος*, η οποία σημαίνει ότι σε συμφέρει να θυσιάσεις ένα μέρος από τις προσωπικές σου απολαβές, για το καλό του συνόλου. Στην πραγματικότητα όμως δεν το θυσιάζεις, αλλά αλλάζεις τον τρόπο της προσωπικής σου εξυπηρέτησης. Όταν συνεισφέρεις για το καλό του συνόλου, η προσφορά αυτή επιστρέφει πάλι σε σένα, διότι και εσύ αποτελείς αναπόσπαστο μέρος του κοινωνικού συνόλου. Αν π.χ. πληρώνεις φόρους, δίνεις την ευκαιρία στο κράτος να κατασκευάσει δημόσια έργα και κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργούνται αγαθά κοινά σε όλους, από τα οποία θα επωφεληθείς και ο ίδιος. Το *καλώς εννοούμενο συμφέρον* σημαίνει «έξυπνη» εξυπηρέτηση προς τον εαυτό μας, μακροπρόθεσμα, δια μέσου της εξυπηρέτησης όλων. Αν αντίθετα δεν πληρώνονται οι φόροι, δεν θα φτιάχνονται δημόσια έργα, καλοί δρόμοι, και επομένως κινδυνεύει και το δικό σου αυτοκίνητο. Πρέπει να συνειδητοποιήσουν όλοι ότι το δημόσιο συμφέρον εξυπηρετεί και το ιδιωτικό. Και ότι αν δεν υπηρετήσεις το δημόσιο συμφέρον, θίγεται και το προσωπικό σου.⁷⁰

Τελικά, το *καλώς εννοούμενο συμφέρον* έχει, κατά τον Tocqueville, πολύ βαθύτερη κοινωνική επίδραση από αυτήν που μόλις περιγράψαμε. Παρόλο που πρόκειται για ενέργεια που αποσκοπεί στην υλική ευδαιμονία, δεν αποσταθεροποιεί την υπόσταση της κοινωνίας, αλλά την ενοποιεί, διότι ενισχύει έστω και κατά έμμεσο τρόπο την προσπάθεια για συλλογική αλληλεγγύη. Και στη συνέχεια, συντελεί στην προάσπιση της ελευθερίας, διότι, όταν κάθε πολίτης εργάζεται συνειδητά για τα κοινά, διαταράσσεται ο κοινωνικός λήθαργος και δεν καταλήγουμε στο δεσποτισμό.

⁷⁰ Στην Ελλάδα η σημερινή κρίση οφείλεται, συν τοις άλλοις, και στη φοροδιαφυγή. Με το να υπάρχει η φοροδιαφυγή και να μη δεχόμαστε να αφαιρέσουμε κάτι από τα προσωπικά μας έσοδα για το καλό όλων, ήρθε η στιγμή που την πληρώνει το σύνολο. Ενώ, πληρώνοντας τους φόρους που μας αναλογούν, η κατάσταση θα ήταν καλύτερη.

Η θρησκεία

Η θρησκευτική στάση του Tocqueville δεν μοιάζει με την τυπική συμπεριφορά ενός γάλλου αριστοκράτη απέναντι στον καθολικισμό, είναι όμως πάντα απόλυτα ειλικρινής. Μετά από μια σχετικά μικρή περίοδο νεανικής θρησκευτικής πίστης που οφείλεται στον ιερέα δάσκαλό του, ο Tocqueville ζει μία συνεχή θρησκευτική αμφιβολία. Στο θέμα αυτό, οι μελετητές του έργου του έχουν διστάμενες απόψεις. Άλλοι θεωρούν πως δεν πίστευε στο Θεό, και άλλοι ότι ήταν ένας ένθερμος καθολικός, ο οποίος λίγο πριν το τέλος της ζωής του εξομολογήθηκε και δέχτηκε τη θεία μετάληψη. Οι αντίθετες αυτές απόψεις προέρχονται από το γεγονός ότι σε διάφορες περιόδους αντιμετωπίζει τη θρησκεία με διαφορετικό τρόπο. Τελικά δεν ήταν ούτε ένας άθεος που πίστευε ότι η θρησκεία χρησιμεύει αποκλειστικά στη διαμόρφωση κοινωνικών και πολιτικών δράσεων, αλλά ούτε και ένας ευσεβής με ακλόνητη πίστη προς το Θείο. Σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, βιώνει την αγωνία του ανθρώπου που έχει ανάγκη να πιστεύει, αλλά δεν έχει τη δύναμη να το κάνει. Η σχέση του με τη θρησκεία ήταν μαρτυρική.

Αυτή η διπλή στάση φαίνεται στο έργο του *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, όπου στον καθένα από τους δύο τόμους αντιμετωπίζει το θέμα της θρησκείας κατά δύο διαφορετικούς τρόπους.

Στον Α΄ θεωρεί ότι η θρησκεία πρέπει να είναι μέσο συμμόρφωσης των μαζών. Παρά τις προσωπικές του αμφιβολίες, υποστηρίζει ότι οι άλλοι πρέπει να πιστεύουν. Ο κοινός άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει χωρίς θρησκεία, διότι η θρησκευτική πίστη είναι αυτή που οδηγεί τις καθημερινές του πράξεις. Ο λαός υποτάσσεται καλύτερα στους κανόνες που πιστεύει ότι απορρέουν ως γεννήματα της θεϊκής Θέλησης. Επομένως ο λαός έχει ανάγκη τη θρησκεία υπό μορφή μάλιστα απλοϊκών διδαγμάτων, διότι δεν μπορεί να εμβαθύνει στις εσώτερες αλήθειες της. Χρειάζεται λοιπόν θρησκεία για τους πολλούς, ενώ ευφυΐα για τους λίγους, εκείνους οι οποίοι μπορούν να σκεφτούν ορθολογικά. Αφού οι θρησκείες επιζητούν να κρατάνε το λαό συνεχώς υπό την επιρροή τους, αποτελούν παράγοντα ηρεμίας και κοινωνικής συνοχής, για να μην υπάρχουν συγκρούσεις και επαναστάσεις. Οι οπαδοί της μοναρχίας, αλλά και ένα μεγάλο τμήμα των λαϊκών τάξεων θεωρούν ότι ο μονάρχης είναι εκπρόσωπος του Θεού. Όταν λοιπόν ένα άλλο μέρος του λαού τα βάζει με τη μοναρχία και επαναστατεί, εναντιώνεται ταυτόχρονα κατά του ίδιου του Θεού, και συνεπώς κατά της καθολικής εκκλησίας. Τελικά, ο Tocqueville επένδυε

πολιτικά στη θρησκεία, για να επανέλθει στην εξουσία το *παλαιό καθεστώς*, ώστε να αποκατασταθεί η τάξη των ευγενών.

Πριν προχωρήσει στο Β΄ τόμο που αναφέρεται βασικά στη μεταφυσική διάσταση του θρησκευτικού συναισθήματος, ο Tocqueville εξετάζει τη σχέση της θρησκείας με την ισότητα την οποία πρεσβεύει η δημοκρατία, και ισχυρίζεται ότι η θρησκεία δεν αντιστρατεύεται την ισότητα μεταξύ των ανθρώπων, αλλά αντίθετα, ο χριστιανισμός που δίδαξε ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι μπροστά στο Θεό, δεν είναι δυνατόν να μην αποδέχεται και την ισότητα των πολιτών μπροστά στο νόμο. Επομένως έχουν άδικο οι οπαδοί της γαλλικής επανάστασης που θεωρούν την εκκλησία εχθρό της ισότητας. Αφού οι άνθρωποι της δημοκρατίας νιώθουν ίσοι μεταξύ τους, νιώθουν ότι προέρχονται από έναν και μοναδικό Θεό, ο οποίος μεριμνά εξίσου για όλους.⁷¹ Αντίθετα, σε μια κοινωνία που χωρίζεται ταξικά, ευνοείται ο πολυθεισμός, διότι άτομα των ανωτέρων τάξεων δεν μπορούν να δεχτούν ότι έχουν τον ίδιο Θεό με τα κατώτερα στρώματα.

Η παρανόηση οφειλόταν, κατά τον Tocqueville, στο ότι οι φιλελεύθεροι θεωρούσαν την εκκλησία σύμμαχο του *παλαιού καθεστώτος* και γι' αυτό την αντιμάχονταν. Και ήταν πράγματι σφάλμα της εκκλησίας να αναμιγνύεται στην πολιτική, και να παίρνει το μέρος της άρχουσας τάξης. Αυτή και μόνο η ενέργεια της, την καθιστά απεχθή προς τους γάλλους επαναστάτες. Το αντιθρησκευτικό ρεύμα της επανάστασης οφειλόταν στο ότι οι επαναστάτες θεωρούσαν την εκκλησία ταυτόσημη με το κράτος.

Ο Tocqueville θέλει το διαχωρισμό κράτους και εκκλησίας, προβάλλοντας όμως τα δικά του επιχειρήματα, κοιτάζοντας δηλαδή το θέμα από άλλη πλευρά και όχι από εκείνη των φιλελευθέρων. Αφού η εκκλησία ασκεί πνευματική λειτουργία, πρέπει να χωριστεί από το κράτος, για να αφοσιωθεί εντελώς στα καθήκοντά της. Για να γίνει αποτελεσματική, πρέπει να παρεμβαίνει μόνο στα θέματα που αφορούν τις πνευματικές της αρμοδιότητες. Πρέπει να απέχει από κάθε επίγεια εξουσία. Χρειάζεται να διασώζει την ουδετερότητά της, διότι διαφορετικά, σε κάθε επανάσταση θα την πολεμούν και αυτήν.

Για το διαχωρισμό εκκλησίας-κράτους, ο Tocqueville, παίρνει παραδείγματα από την Αμερική. Παρόλο που και εκεί υπάρχει ισχυρό θρησκευτικό συναίσθημα, η εκκλησία αποτελεί θεσμό αποσυνδεδεμένο από την κρατική εξουσία. Βέβαια στην

---

⁷¹ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, *ό.π.*, σ. 168-169.

Αμερική οι αιτίες είναι διαφορετικές. Επειδή υπήρχαν πολλά χριστιανικά δόγματα καθώς και διαφορετικά θρησκευματα, δεν υπερερούσε κάποιο πιο ισχυρό, ώστε να αποτελέσει επίσημη θρησκεία και να ενωθεί με την κρατική εξουσία. Το τελικό όμως αποτέλεσμα ήταν ο διαχωρισμός της θρησκείας από το κράτος, γεγονός που είχε τις θετικές συνέπειες τις οποίες επιθυμούσε ο γάλλος στοχαστής.

Στο Β' τόμο της *Δημοκρατίας στην Αμερική*, η θρησκεία αντιμετωπίζεται διαφορετικά. Ο δυτικός άνθρωπος πιστεύει ότι όλα παίζονται εδώ και τώρα, σ' αυτόν τον κόσμο, μέσα σε μια καταναλωτική αλλοφροσύνη και επομένως δεν πιστεύει σε μεταφυσικές αξίες. Ωστόσο, κατά την άποψη του Tocqueville, ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει χωρίς θρησκεία διότι υποσυνείδητα πιστεύει σε μιαν ανώτερη δύναμη. Η πίστη είναι η διαρκής κατάσταση της ανθρωπότητας, ενώ η απιστία είναι τυχαίο συμβάν, μια προσωρινή παρέκκλιση. Εξάλλου, και ο ίδιος δεχόταν την ύπαρξη κάποιου θεού και πίστευε στην αθανασία της ψυχής. Και είναι λάθος το ότι η θρησκεία υποδουλώνει τον άνθρωπο στις προλήψεις. Η πραγματική ουσία της είναι συμβατή προς την ελευθερία. Το βασικό τοκβιλιανό επιχείρημα είναι ότι η θρησκεία αποσπά τον άνθρωπο από τις φροντίδες του εδώ κόσμου, τη μανία για επίτευξη υλικής ευμάρειας, και τον οδηγεί στον κόσμο των πνευματικών αξιών, με την προοπτική μιας άλλης ζωής, της ζωής στο επέκεινα. Σύμφωνα με το χριστιανικό δόγμα, όσοι ακολουθούν τις θρησκευτικές αξίες, για τις οποίες αδιαφορεί η δική μας καταναλωτική κοινωνία, θα δικαιωθούν στην άλλη ζωή.

Επομένως, αν με τη θρησκεία οδηγήσουμε τους ανθρώπους να σκέπτονται την αθανασία της ψυχής και το επέκεινα, τους αποτρέπουμε από το να δίνουν τόση μεγάλη σημασία στον κόσμο των θνητών και στα υλικά αγαθά, και αποσυμπιέζουμε την εδώ ζωή τους. Η θρησκεία χαλαρώνει τον άνθρωπο και τον αποτρέπει από το να ασχολείται συνεχώς με την προσωπική του υλική ευδαιμονία και τον παρακινεί να σκέφτεται ελεύθερα. Αποδεσμεύει τους ανθρώπους από τις καθημερινές μικρότητες, τους προτρέπει να πλησιάσουν και να νιώσουν το συνάνθρωπο, να συνεργαστούν μαζί του για το γενικό καλό, διότι τέτοια είναι τα διδάγματά της. Αυτή η απελευθέρωση από τα εγκόσμια συντελεί στην επίτευξη μιας ουσιαστικής ελευθερίας.

Παρά το γεγονός ότι η βαθύτερη διδασκαλία της θρησκείας είναι μεταφυσική, έχει παράλληλα μεγάλη επίδραση στην κοινωνική ζωή. Η κοινή πίστη προς τη ζωή του επέκεινα συντελεί στην ενοποίηση της κοινωνίας, και ταυτόχρονα προωθεί το καλώς εννοούμενο συμφέρον, αφού οι πολίτες δραστηριοποιούνται για το γενικό καλό. Και προπάντων, αυτή η ενεργοποίηση πραγματοποιεί αυτό που επιθυμούσε

πάνω από όλα ο Tocqueville. Αποτελεί το κατ' εξοχήν όπλο για την καταπολέμηση του ατομικισμού, της παθητικότητας των πολιτών, του δημοκρατικού συντηρητισμού και του κινδύνου του δεσποτισμού.

Οι ενώσεις των πολιτών.

Ο Tocqueville υποστηρίζει επίσης ότι, για να ξεφύγουν οι άνθρωποι από τον ατομικισμό αλλά και για να αντιμετωπίσουν το δεσποτισμό, πρέπει να δράσουν συλλογικά, δηλαδή να φτιάξουν ενώσεις, οι οποίες θα παρεμβάλλονται ανάμεσα στο μεμονωμένο δημοκρατικό άτομο και στο κράτος, και θα παρακινούν τους πολίτες σε αυτενέργεια, ώστε να μην προκαλείται η μαζική ύπνωση. Το μεμονωμένο άτομο, όταν ενεργεί με βάση το καλώς εννοούμενο συμφέρον, παρά την καλή του πρόθεση, δεν είναι τόσο αποτελεσματικό όσο η συλλογική συστηματική δράση πολλών ατόμων που ενώνουν τις δυνάμεις τους για έναν θετικό κοινό σκοπό.

Τη θεωρία των ενώσεων εμπνεύστηκε ο Tocqueville επίσης από την Αμερική, όπου διαπίστωσε ότι αυτές οι δραστηριότητες λειτουργούσαν σε μεγάλη έκταση. Εκεί είχε δημιουργηθεί από πολύ νωρίς το πρόπλασμα της συλλογικής οργάνωσης, για να καταπολεμηθεί το τέρας του δεσποτισμού. Σύμφωνα με το γάλλο στοχαστή, οι αιτίες δημιουργίας των ενώσεων στην Αμερική μπορούν να ομαδοποιηθούν στις τρεις επόμενες:⁷²

Γεωγραφικοί λόγοι.

Μπορούμε να τους θεωρήσουμε και τυχαίους, διότι δεν συνέβαλε ο ανθρώπινος παράγοντας για να δημιουργηθούν. Η αμερικανική γη είναι τεράστια και απομονωμένη. Δεν έχει εξωτερικούς εχθρούς διότι δεν υπάρχουν γείτονες να την επιβουλεύονται. Όσον αφορά τους ιθαγενείς, αν θεωρηθούν αυτοί ως εσωτερικοί εχθροί, είναι αδύναμοι και χρησιμοποιούν πρωτόγονα όπλα. Επίσης, η χώρα, παρόλο που εκτείνεται σε μεγάλο γεωγραφικό χώρο, μόνο σε ένα μικρό μέρος της έχει κατοικηθεί. Αν λοιπόν κάποιοι εργαζόμενοι έχουν προβλήματα με τους εργοδότες τους, δεν είναι αναγκασμένοι να αντιδράσουν και να επαναστατήσουν όπως γίνεται στην Ευρώπη. Απλώς εγκαταλείπουν τις περιοχές όπου διέμεναν, και εγκαθίστανται σε καινούργιες, ακατοίκητες μέχρι τότε.

Αυτές οι συνθήκες συνετέλεσαν ώστε η κεντρική εξουσία να είναι αναγκαστικά χαλαρή, προπάντων διότι, από τις τεράστιες εκτάσεις της αμερικανικής

---

⁷² Raymond Aron, ό.π., σ. 324 κ.έ.

επικράτειας, αρκετές περιοχές ξέφευγαν από τον κεντρικό διοικητικό έλεγχο. Και επειδή ακριβώς οι περιοχές αυτές ήταν απομακρυσμένες από την κεντρική εξουσία, οι κάτοικοί τους αναγκάζονταν να παίρνουν τις τοπικές υποθέσεις στα χέρια τους. Έτσι, τα προβλήματα μιας μακρινής επαρχίας, μιας απόμερης και δυσπρόσιτης πόλης, τα έλυναν οι ίδιοι οι κάτοικοί της, και δεν περίμεναν τίποτα από την κεντρική διοίκηση. Όταν όμως κάθε περιοχή ενδιαφέρεται από μόνη της για την επίλυση των προβλημάτων της, τίθεται το ερώτημα κατά πόσο είναι δυνατόν να υπάρχει κοινωνική συνοχή με τόσο χαλαρό κράτος. Εδώ η απάντηση έχει δύο σκέλη. Το ένα αφορά την εσωτερική ενότητα μιας πόλης, και το άλλο τις σχέσεις των διαφόρων πόλεων μεταξύ τους.

Στο εσωτερικό μιας πόλης ή ενός χωριού, το ουσιαστικό στοιχείο που ένωνε τους κατοίκους οφειλόταν στην αυτενέργεια των ατόμων. Το ενδιαφέρον των πολιτών για τα κοινά, που εκφραζόταν με τη δραστηριότητα των *ενώσεων*, ήταν εντονότατο, διότι σ' αυτές λαμβάνονταν σοβαρές αποφάσεις σχετικά με την ταχτοποίηση όλων των τοπικών προβλημάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ακόμη και σήμερα, το ενδιαφέρον των πολιτών των Η.Π.Α. είναι πολύ πιο έντονο για τις εκλογές της τοπικής αυτοδιοίκησης, λιγότερο έντονο για τις πολιτειακές εκλογές, και ακόμη λιγότερο για τις προεδρικές.

Όσον αφορά την κοινωνική συνοχή ανάμεσα στις διάφορες πόλεις και πολιτείες, ο συνδετικός ιστός περνούσε μέσα από το εμπόριο. Υπήρχε συνοχή λόγω των πολλών εμπορικών συναλλαγών μεταξύ τους. Ουσιαστικό ρόλο έπαιζε και η ύπαρξη του κοινού νομίσματος, ενώ στην εποχή του Tocqueville, στις μεγάλες χώρες της κεντρικής Ευρώπης που ήταν τεμαχισμένες σε πολλά κρατίδια, το εμπόριο συναντούσε εμπόδια, και λόγω διαφορετικών νομισμάτων, αλλά και λόγω τελωνειακών διαδικασιών.

Οι Νόμοι.

Το πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών έχει ομοσπονδιακό χαρακτήρα. Υπήρχε ισχυρή ενιαία κυβέρνηση, αλλά μόνο για ορισμένους τομείς: για την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, της οικονομικής πολιτικής (ρύθμιση αξίας χρήματος, φόροι) και μέριμνα για τις επικοινωνίες (ταχυδρομεία, συγκοινωνιακά έργα). Όσον αφορά την τοπική αυτοδιοίκηση, υπήρχε λεπτομερειακή κοινοτική νομοθεσία, αλλά οι κοινότητες αφήνονταν ελεύθερες να παίρνουν αποφάσεις προσαρμοσμένες στις ιδιαιτερότητες της κάθε μίας. Οι φιλελεύθεροι φεντεραλιστές που διαμόρφωσαν το

πολίτευμα, επεδίωξαν τον ομοσπονδιακό του χαρακτήρα, γιατί ήθελαν εξάπλωση-αποκέντρωση, ώστε, ασχολούμενοι οι ίδιοι οι κάτοικοι με τα τοπικά προβλήματα, θα ταχτοποιούσαν καλύτερα τα του οίκου τους, χωρίς κρατικό παρεμβατισμό. Πολύ αργότερα και οι νεοφιλελεύθεροι επιδιώκουν να μειώσουν ακόμη περισσότερο τη δύναμη του κράτους, αλλά για τους δικούς τους λόγους.

Κουλτούρα, ήθη (mores).

Πρόκειται για τον τρόπο συμπεριφοράς ενός συνόλου, για τις γενικευμένες συνήθειές του που προέρχονται από την ηθική και διανοητική κατάσταση ενός λαού.⁷³ Είναι αυτές οι εκδηλώσεις στις οποίες συμμετέχουμε όλοι μας σαν μέλη του συνόλου.

Η Αμερική στήθηκε από πουριτανούς, που ήταν οι πρώτοι μετανάστες, και η κουλτούρα τους οφειλόταν στο δόγμα τους. Ο πουριτανισμός δεν είναι μόνο θρησκευτικό δόγμα που παροτρύνει στη φιλανθρωπία, αλλά και πολιτική θεωρία. Πρεσβεύει την ενασχόληση με τη συλλογική καθημερινότητα, ως μέρος της θρησκευτικής λατρείας. Η συλλογική δράση ξεκινάει με την αλληλοβοήθεια προς όποιο από τα μέλη της κοινότητας έχει ανάγκη, και προχωρεί σε γενικότερες λύσεις των κοινοτικών προβλημάτων δημόσιου χαρακτήρα. Οι πουριτανοί έκαναν συχνές τοπικές συνελεύσεις για την κατασκευή δημόσιων έργων. Ήταν κάτι πολύ περισσότερο από δράσεις για το καλώς εννοούμενο συμφέρον. Ο πουριτανός συνδύαζε ή μάλλον ταύτιζε τη δημόσια δράση με την πίστη και τη λατρεία προς το Θεό. Δόξαζε το Θεό του με αυτές τις ενασχολήσεις. Η λατρεία περνούσε από τα συλλογικά σχέδια. Και επειδή ο πουριτανισμός ακολουθούσε αυστηρούς κανόνες, δεν υπήρχαν αποκλίσεις εκ μέρους των πιστών. Έτσι δημιουργήθηκε μια παράδοση αιώνων. Το πουριτανικό δόγμα που υποστήριζε τις συλλογικές δράσεις, διέδωσε το πνεύμα της δημιουργίας ενώσεων σε όλη την τότε αμερικανική επικράτεια.

Ο Tocqueville, είχε πάντα στο νου του να πάρει ιδέες από την Αμερική για να τις μεταφέρει στη Γαλλία. Να δει τι μπορεί να εφαρμόσει στη χώρα του, προς όφελος της τάξης του. Εξετάζοντας τις τρεις προηγούμενες αιτίες, *γεωγραφικοί παράγοντες, νόμοι, ήθη*, οι δύο πρώτες αποτελούν χαρακτηριστικές ιδιαιτερότητες των ΗΠΑ. Δηλαδή, οι *γεωγραφικοί παράγοντες* της Αμερικής δεν είναι οι ίδιοι με της Γαλλίας, και δεν μπορούν να μεταφερθούν σ' αυτήν. Το ίδιο συμβαίνει και με τους *νόμους*,

⁷³ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, *ό.π.*, σ. 152.

διότι πρόκειται για *ομοσπονδιακή νομοθεσία*, ενώ στη Γαλλία υπήρχε συγκεντρωτικό κράτος. Τα δύο αυτά στοιχεία κατά την άποψη του Tocqueville είναι λιγότερο «εξαγωγίμα», από το τρίτο, τα *ήθη*. Και έτσι, θέλοντας να τα ιεραρχήσει από άποψη «εξαγωγιμότητας» τα έθεσε στην επόμενη σειρά: *ήθη, νόμοι, γεωγραφικοί παράγοντες*. Από αυτά, κατά τη γνώμη του, τα *ήθη-κουλτούρα*, μπορείς να τα αντιγράψεις ευκολότερα σε άλλη χώρα.

Όμως, η έντονη επιθυμία μεταφοράς ιδεών από την Αμερική εμποδίζει τον Tocqueville να αντιληφθεί ότι οι εκεί ιδιαίτερες συγκυρίες δεν μπορούν να μεταφερθούν. Υποτιμά τους μη εξαγωγίμους παράγοντες και υπερτιμά τους εξαγωγίμους. Δεν βλέπει ότι όλοι συνδυάζονται μεταξύ τους. Τη δημιουργία *ενώσεων* τη θεώρησε ως ικανότητα, ως κουλτούρα των αμερικανών, που θα μπορούσε να αναπτυχθεί και στη Γαλλία. Ωστόσο, οι αμερικανοί πολίτες αυτενεργούν λόγω του πουριτανισμού που είναι ισχυρός μόνο στη Νέα Αγγλία. Εξάλλου, πίσω από αυτήν την κουλτούρα υπάρχει, όπως είπαμε, το ομοσπονδιακό πολιτικό σύστημα καθώς και το *αχανές* της αμερικανικής χώρας, με τη εγγενή δυσχέρεια επιβολής της κεντρικής εξουσίας. Στη Γαλλία δεν μπορεί να γίνει αποκέντρωση, λόγω της γεωγραφικής της θέσης και των πολλών της εχθρών.

Πάντως ο γάλλος στοχαστής παρακινείται και από το γεγονός ότι, όπως στην Αμερική με τις *ενώσεις*, έτσι και κατά το Μεσαίωνα, υπήρχαν αντίστοιχοι θεσμοί στη Γαλλία, πριν την ισχυροποίηση της μοναρχίας. Στις διάφορες περιοχές γίνονταν τοπικές συνελεύσεις, των οποίων τα μέλη αποτελούνταν από αριστοκράτες, ιερείς και διακεκριμένους πολίτες, αρχηγούς των συντεχνιών. Σ' αυτές λαμβάνονταν ορισμένες αποφάσεις κοινού τοπικού συμφέροντος. Ήταν οι λεγόμενοι *ενδιάμεσοι θεσμοί*, ανάμεσα στο λαό και στο μονάρχη. Με την ισχυροποίηση της μοναρχίας τα ενδιάμεσα αυτά σώματα αποδυναμώνονται, και αργότερα, κατά τη γαλλική επανάσταση, εξαφανίζονται, αφού δεν έπρεπε να υπάρχει τοπική αυτονομία διότι έτσι κινδύνευε η επανάσταση.

Οι *ενώσεις πολιτών* είναι ένα φαινόμενο, το οποίο, σύμφωνα με τον Tocqueville, φέρνει ποικίλα θετικά αποτελέσματα. Είναι φαινόμενο σύνθετο που εξυπηρετεί πολλαπλά, τόσο την αριστοκρατική του νοοτροπία όσο και τη δημοκρατία γενικότερα. Η δημιουργία των *ενώσεων* με δράση αντίστοιχη προς τους ενδιάμεσους θεσμούς του Μεσαίωνα, αποσκοπεί στο να αποφεύγονται οι συγκρούσεις. Αποτελεί αντίδοτο κατά των εξεγέρσεων των κατώτερων τάξεων. Στη Γαλλία που υπάρχουν κλειστές ελίτ, οι φτωχοί εχθρεύονται τους πλουσίους. Στο Παρίσι οι εργατικές

γειτονιές είναι απομονωμένες. Είναι ξεχωριστές οι γειτονιές των πλουσίων και ξεχωριστές των φτωχών. Έτσι φοβούνται οι μεν τους δε. Όταν οι δύο αυτές τάξεις είναι απομονωμένες και δεν έχουν μεταξύ τους επαφή, αναπτύσσουν μεγάλη εχθρότητα, με αποτέλεσμα να προκαλούνται επαναστάσεις. Όταν όμως δημιουργηθούν ενώσεις, στις οποίες ανήκουν άτομα διαφόρων τάξεων, τότε οι άνθρωποι αναμιγνύονται, αποκτώνται προσωπικές γνωριμίες και αμβλύνονται οι αντιθέσεις. Για παράδειγμα στην Αγγλία, όπου υπάρχουν ανοιχτές ελίτ, είναι δυνατή η ανάμιξη των ατόμων και η λείανση των μεταξύ τους προστριβών. Στην Αγγλία αλλά και στην Αμερική, οι εργατικές γειτονιές είναι κολλημένες με των πλουσίων. Στις ανοιχτές ελίτ, ο συγχρωτισμός συντελεί ώστε τα μέλη να παρουσιάζουν σιγά-σιγά πολλές κοινές συνήθειες και διαθέσεις. Έτσι, οι αριστοκράτες και οι αστοί, ενώ είναι εχθροί όταν είναι απομακρυσμένοι μεταξύ τους, αν τους βάλουμε μαζί, ανακαλύπτουν τα κοινά τους συμφέροντα και αργότερα τους κοινούς εχθρούς, που είναι οι σοσιαλιστές.

Εξάλλου, με τις *ενώσεις πολιτών*, προσφέρεται επιπλέον στα λαϊκά στρώματα ένα είδος εξουσίας, δηλαδή τα άμεσα προβλήματα επιλύονται και με τη δική τους συμμετοχή, ώστε να αποτρέπονται οι διαμαρτυρίες που τυχόν οδηγούν σε μελλοντικές επαναστατικές δράσεις.

Κι ακόμη περισσότερο, οι *ενώσεις* αποτελούν παράλληλα μίαν ενδιαφέρουσα σύνθεση του αριστοκρατικού και του δημοκρατικού πνεύματος. Παρόλο που μέσα σ' αυτές οι πολίτες δρουν με δημοκρατικές διαδικασίες και υπάρχει πολιτική ελευθερία στη διαδικασία της επιλογής των επικεφαλής, τελικά δημιουργείται μία ελίτ διοικούντων, η οποία δεν προέρχεται από άτομα με εκ γενετής αριστοκρατικά προνόμια, αλλά είναι αποτέλεσμα αξιοκρατικής επιλογής. Πρόκειται για ελίτ προσωπικοτήτων με ικανότητες. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι πολίτες των *ενώσεων* απαλλάσσονται από την τυραννία των λαϊκών πλειοψηφιών, διότι οι κοινές αποφάσεις επηρεάζονται από τις αξιόλογες αυτές προσωπικότητες.

Το τελικό λοιπόν αποτέλεσμα της λειτουργίας των *ενώσεων* είναι να προβάλλουν οι πολίτες αντίσταση κατά του ατομικισμού, του δημοκρατικού συντηρητισμού, και της παθητικότητας έναντι του δεσποτισμού. Επιπλέον εθίζονται στην τέχνη του συνεταιρίζεσθαι, και έτσι τα άτομα αποκτούν μια συλλογική συνείδηση της ελευθερίας, ώστε βαθμιαία να επιλύουν και τα σοβαρότερα θέματα που απασχολούν το σύνολο της κοινωνίας, για να μην αφήνουν το συγκεντρωτικό κράτος να δρα ανεξέλεγκτα. Η τέχνη του συνεταιρίζεσθαι αποτελεί την κατ' εξοχήν

επιστήμη του μέλλοντος. Υπό αυτήν την έννοια ο Tocqueville υποστήριζε το κοινωνικό συμβόλαιο. Ήθελε σχέσεις αλληλοβοήθειας.

Με τις ενώσεις θα υπάρχει τελικά ελευθερία του ατόμου μέσα σε ένα αποκεντρωτικό σύστημα χωρίς όμως να αποκλείεται και η συγκεντρωτική δράση του κράτους. Ένας τέτοιος συνδυασμός τοπικής αποκέντρωσης και κρατικού συγκεντρωτισμού, αφενός θα προωθούσε την ενάσκηση της πολιτικής ελευθερίας, και αφετέρου θα εμπόδιζε τη διάλυση του κοινωνικού ιστού.

Η ελευθερία δράσης

Κατά τον Tocqueville, το τέταρτο μέσο για την καταπολέμηση των αρνητικών συνεπειών της δημοκρατίας είναι η ελευθερία. Αναλύοντας την έννοια της ελευθερίας λέει ότι διακρίνεται σε αριστοκρατική και δημοκρατική. Και η μεν πρώτη αφορά τις προσπάθειες των αριστοκρατών να διαφυλάξουν την ανεξαρτησία τους από την αυταρχική και απόλυτη κυριαρχία του μονάρχη, η δε άλλη αποτελεί κοινό δικαίωμα για τον κάθε άνθρωπο. Η αριστοκρατική ελευθερία αποτελεί προνόμιο των λίγων, της τάξης των ευγενών, και δεν αφορά όλους τους ανθρώπους. Η δημοκρατική όμως ελευθερία είναι δίκαιη, αποτελεί απαράγραπτο πανανθρώπινο δικαίωμα, καθιερωμένο από το χριστιανισμό, και δεν συνιστά προδιαγεγραμμένο προνόμιο κάποιας κοινωνικής τάξης. Πάντως, και στις δύο περιπτώσεις, πρόκειται για ελευθερία προκειμένου να απαλλαγεί το άτομο από κρατικές δεσμεύσεις, και στην αγγλική ορολογία έχει καθιερωθεί με τον όρο: «*freedom from*» - «ελευθερία **από**». Είναι αυτό που χαρακτηρίζεται στη θεωρητική έρευνα ως *αρνητική αντίληψη* της ελευθερίας.⁷⁴

Ωστόσο, όταν κάποιος έχει πετύχει την απελευθέρωσή του από τις δεσμεύσεις που του επιβάλλει ο δυνάστης, έρχεται στιγμή που βρίσκεται μετέωρος, διότι δεν ξέρει με ποιο τρόπο θα χρησιμοποιήσει την νεοαποκτηθείσα ελευθερία του. Η ελευθερία όμως δεν είναι κάτι το γενικό και αόριστο, αλλά κάτι το απτό και συγκεκριμένο. Δεν υπηρετείς την ελευθερία αν δεν ενεργείς, αν δεν διατυπώνεις την άποψή σου, αν δεν δρας. Η ελευθερία πρέπει να είναι ενεργητική, να καταλήγει σε δράσεις με ευεργετικά αποτελέσματα. Γι' αυτό το λόγο, ο Tocqueville, αντίθετα προς τους άλλους φιλελεύθερους δεν επιμένει μόνο στην *freedom from*, δηλαδή πώς να προφυλάξουμε το άτομο από το κράτος, αλλά ταυτόχρονα με την *αρνητική* αυτή αντίληψη, υποστηρίζει και την «*freedom to*» - «ελευθερία **να**», δηλαδή την *θετική*

---

⁷⁴ Ο.π., σ. 169.

αντίληψη της ελευθερίας, με το να υποδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο θα πρέπει να χειριστεί την προσωπική του ανεξαρτησία.⁷⁵

Οι υποδείξεις του αφορούν κυρίως τις δημοκρατικές κοινωνίες, διότι αν υιοθετηθεί μόνο η πρώτη αντίληψη, η *freedom from*, δηλαδή, να μην καταπιεζόμαστε ώστε να κάνουμε ό,τι θέλουμε, θα κάνει ο καθένας το δικό του, με απώτερο σκοπό την καλοζωία. Οι δημοκρατικοί πολίτες, με το πάθος της ισότητας που τους έχει κυριεύσει, θα καταλήξουν να ασχολούνται αποκλειστικά με τα του οίκου τους και με τις υλικές απολαύσεις, ο ατομικισμός θα τους απομακρύνει από την φροντίδα για τα κοινά και τελικά θα προκληθεί κενό εξουσίας. Το κενό αυτό θα έρθει να το καταλάβει ο δεσποτισμός, με τρόπο ήρεμο, χωρίς να το αντιληφθεί η κοινωνία, διότι δεν πρόκειται για βίαιη εξουσία, αλλά είναι φυσικό επακόλουθο του δημοκρατικού συντηρητισμού. Είναι απόρροια της ανάγκης του δημοκρατικού πολίτη για ηρεμία και τάξη ώστε να επιδίδεται απερίσπαστος στο κυνήγι του προσωπικού του συμφέροντος.

Για τον Tocqueville, η *freedom from* είναι η εκκίνηση για να προχωρήσουμε στη *freedom to*. Και μάλλον όχι μόνο η εκκίνηση, αλλά και οι δύο αποτελούν έννοιες σχεδόν ταυτόσημες. Δεν μπορεί να αξιοποιηθεί η πρώτη αν δεν χρησιμοποιηθεί ορθά η δεύτερη. Και η ορθή χρησιμοποίηση είναι η εκδήλωσή της ως πολιτική ελευθερία, ως τρόπος συμμετοχής στα κοινά. Η ελευθερία δράσης είναι μια σύνθετη δραστηριότητα, δια μέσου της οποίας υποβοηθούνται και τα τρία προηγούμενα όπλα κατά του δεσποτισμού. Προωθείται το καλώς εννοούμενο συμφέρον, υποστηρίζεται το θρησκευτικό συναίσθημα, αλλά και οι ενώσεις πολιτών ισχυροποιούνται και καθίστανται αποτελεσματικές στην εκπλήρωση των σκοπών τους. Εξάλλου και ο ίδιος ο Tocqueville προσπάθησε να δράσει: έγινε υπουργός εξωτερικών της Γαλλίας για πέντε μήνες,⁷⁶ παρόλο που δεν είχε τη ρητορική δεινότητα η οποία είναι απαραίτητη για έναν πολιτικό.

Για τις πολιτικές θέσεις του γάλλου στοχαστή υπάρχουν διάφορες γνώμες. Άλλοι τον κατατάσσουν στους συντηρητικούς, επειδή τον θεωρούν νοσταλγό του παλαιού καθεστώτος, και άλλοι, λόγω των καινοφανών για την εποχή απόψεών του, τον κατατάσσουν στους φιλελεύθερους. Αλλά τόσο ο συντηρητισμός όσο και ο φιλελευθερισμός του δεν υπάρχουν στις κλασικές κατηγορίες.

⁷⁵ Ο.π., σ. 171.

⁷⁶ Hugh Brogan, ό.π., p. 478.

Γνωρίζοντας ο Tocqueville ότι ο παλαιός κόσμος έχει πια χαθεί, έχει απορρίψει σχεδόν τις όποιες αρχικές συντηρητικές του απόψεις τις οφειλόμενες στην ευγενική του καταγωγή. Ο φιλελευθερισμός του, επίσης, δεν συμφωνεί με εκείνον των αστών, διότι οι τάσεις της φιλελεύθερης πλειοψηφίας αποβλέπουν στη μεγιστοποίηση του ατομικού συμφέροντος και επομένως συντελούν στην υποτίμηση των ανθρώπινων αξιών. Ο Τοκβίλ έχει πεισθεί ότι, στη νέα εποχή που έρχεται, η *ελευθερία* θα συντελέσει ώστε δημιουργηθούν καινούργιες αξίες στους ανθρώπους. Η έννοια της *ελευθερίας*, όπως την αισθάνεται, δείχνει σε μεγάλο βαθμό, έναν αριστοκρατισμό. Λέει ότι για την *ισότητα* προσπαθούν με μανία όλοι οι άνθρωποι, για την πνευματική όμως *ελευθερία* δεν γίνεται το ίδιο. Αυτοί που θα την πετύχουν πρέπει να την έχουν στην καρδιά τους, να είναι άξιοί της. Με αυτήν την ιδιόμορφη μίξη αριστοκρατισμού και φιλελευθερισμού, ο Τοκβίλ μάλλον αποδεσμεύεται από το να υποστηρίζει την πεφωτισμένη μειοψηφία των παλαιών ευγενών και καταλήγει να υποστηρίζει γενικότερα την *ελευθερία* της ατομικής σκέψης που θα προέρχεται από τις μορφωμένες προσωπικότητες των μελλοντικών κοινωνιών.

Ο Balzac και η Αιώνια Αλήθεια της Θρησκείας

Όπως και ο Tocqueville, έτσι και ο Balzac προσπαθούσε να βρει αντίδοτο κατά της συγκρουσιακής κοινωνίας που τον περιστοίχιζε. Βιώνοντας τις συγκρούσεις που χαρακτήριζαν τη μετάβαση από το παλαιό καθεστώς στην αστική δημοκρατία και στην οριστική καθιέρωση της τελευταίας, δεν είχε τη δυνατότητα να διαβλέψει τα φαινόμενα που είχε αντιληφθεί με ψυχραιμία και με συστηματική αναζήτηση ο Tocqueville κατά την επίσκεψή του στην Αμερική. Μία κοινωνία που τον πίεζε ασφυκτικά με το καθημερινό απάνθρωπο κυνήγι του κέρδους, δεν του άφηνε περιθώρια να σκεφτεί ποια θα μπορούσε να είναι η κοινωνική συμπεριφορά των γάλλων πολιτών μακροπρόθεσμα. Δεν τον άφηνε να μαντέψει ούτε τον ατομικισμό στο χώρο των αισθημάτων και των ιδεών, ούτε το συντηρητισμό αλλά ούτε και τον κίνδυνο του δεσποτισμού. Έτσι, μη έχοντας εμπειρία των δεδομένων της αμερικανικής ζωής, δεν μπορούσε να υποψιαστεί λύσεις που θα στηρίζονταν στο καλώς εννοούμενο συμφέρον ή στη συλλογική δράση των ενώσεων των πολιτών.

Όσον αφορά τα γαλλικά δεδομένα, ο Balzac προτιμάει, όπως έχουμε αναφέρει, τις αριστοκρατικές αξίες και δεν χάνει την ευκαιρία να τονίσει ότι γράφει το έργο του *«υπό το φως δύο Αιώνιων Αληθειών: της Θρησκείας και της Μοναρχίας»*. Αλλά, όπως και ο Tocqueville, αισθάνεται ότι ο παλαιός κόσμος της Μοναρχίας, της

τιμής και του μεγαλείου είναι ένα όνειρο που έχει πια χαθεί και δεν τρέφει αυταπάτες για μελλοντική του ανάσταση. Γι' αυτό η μόνη διέξοδος που βλέπει ο γάλλος συγγραφέας ότι ταιριάζει με τα δεδομένα της εποχής του είναι η άλλη Αιώνια Αλήθεια του, η Θρησκεία.⁷⁷ Αυτή διαπαιδαγωγεί τους ανθρώπους με τη διδασκαλία της και με την εκπαίδευση που προσφέρουν τα Θρησκευτικά Τάγματα. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Χριστιανισμός δημιούργησε αλλά και διατηρεί τους ευρωπαϊκούς λαούς, αποτελώντας το μόνο μέσο για να μειωθεί το κακό και να αυξηθεί το καλό σε κάθε Κοινωνία. Είναι ένα ολοκληρωμένο σύστημα καταστολής των τάσεων του ανθρώπου προς τη διαφθορά. Μόνο αυτός έχει τη δύναμη να προετοιμάσει, να δαμάσει και να κατευθύνει την ανθρώπινη σκέψη, η οποία ανάλογα με την κατεύθυνση που θα της δοθεί, άλλοτε μπορεί να αποτελέσει πηγή δεινών και άλλοτε πηγή ευτυχίας.

Ιδιαίτερα στη Γαλλία, ο Καθολικισμός αποτελεί από αιώνες μια τεράστια πνευματική, παιδαγωγική και πολιτική δύναμη. Όμως, όπως και ο Tocqueville, έτσι και ο Balzac θεωρεί ότι η Θρησκεία πρέπει να περιορίζεται στα πνευματικά της καθήκοντα και να μην εμπλέκεται στην πολιτική. Τότε μπορεί να διορθώσει τα σφάλματα που προέρχονται όχι μόνο από μεμονωμένα άτομα, αλλά και από πολιτικούς φορείς. Γιατί και η Μοναρχία δεν είναι αλάνθαστη. Η Θρησκεία, αν δεν εμπλακεί στην πολιτική, η οποία την αποπροσανατολίζει από την πραγματική αποστολή της και την φορτώνει με ελαττώματα πολιτικής παράταξης, μπορεί να επηρεάσει τη Μοναρχία και να την απαλλάξει από τα αρνητικά στοιχεία που παρουσιάζει κατά καιρούς. Τελικά, κατά τον Balzac, Θρησκεία και Μοναρχία, παρά το ότι η σύστασή τους είναι τελείως διαφορετική, καταλήγουν να αποτελούν «δίδυμες αρχές». Κι αυτό γιατί το κοινό τους βασικό χαρακτηριστικό είναι ότι μεριμνούν ιδιαίτερα, η κάθε μία από την πλευρά της, για το άτομο. Η Μοναρχία ενδιαφέρεται για τις μειοψηφίες με τις προικισμένες προσωπικότητες, και η θρησκεία για την ηθική τελείωση του μεμονωμένου ατόμου. Και οι δύο αυτοί θεσμοί υποστηρίζουν την αξία της ατομικότητας. Για τον γάλλο συγγραφέα αυτό είναι ιδιαίτερα σπουδαίο, διότι κατά τη γνώμη του η πρόοδος των ανθρώπων δεν είναι μαζική. Είναι προσωπική και αφορά την πνευματική ανάπτυξη του κάθε ατόμου ξεχωριστά.

Ο Balzac αποδέχεται την αξία των απόψεων σχετικά με το «επέκεινα», οι οποίες διευρύνουν τον πνευματικό ορίζοντα του ανθρώπου. Διερευνά μάλιστα το θέμα λεπτομερέστερα από ό,τι ο Tocqueville, και το επεκτείνει σε μυστικιστικά ύψη.

⁷⁷ Honoré de Balzac, ό.π. *La Comédie Humaine, Πρόλογος*, vol.I, p. 12-13.

Φαίνεται παράξενο το ότι ο γάλλος συγγραφέας, που μας έχει συνηθίσει σε ρεαλιστικές περιγραφές κοινωνικών φαινομένων, έχει ασχοληθεί και με τον αποκρυφισμό. Τις σκέψεις του μάλιστα αυτές τις παρουσιάζει σε δύο μυθιστορήματα που έγραψε την πρώτη κιόλας πενταετία της συγγραφικής του δραστηριότητας. Στο πρώτο περιγράφει την παιδική ηλικία ενός πνευματικά προικισμένου νέου, του Λουί Λαμπέρ, από το ομώνυμο μυθιστόρημα.⁷⁸ Ο συγγραφέας αποδίδει τις προσωπικές του αποκρυφιστικές απόψεις στον νεαρό πρωταγωνιστή του, και εκεί φαίνεται το βάθος της θρησκευτικής του πίστης, που διαφέρει ουσιαστικά από ενός τυπικού γάλλου καθολικού. Απορρίπτει το επιφανειακό λειτουργικό της καθολικής εκκλησίας και βλέπει τη θρησκεία ως φιλοσοφική ιδέα και ταυτόχρονα ως βίωμα των πανάρχαιων αληθειών που αποτελούν τη βαθύτερη ρίζα κάθε θρησκευτικής έννοιας. Συνταυτίζεται με τις απόψεις αρκετών πατέρων της Εκκλησίας και μερικών αγίων, που στις μέρες του θα αντιμετωπιζόνταν ως αιρεσιάρχες, ακόμη και ως άθεοι.⁷⁹ Τελικά, ο Λουί Λαμπέρ δεν αντέχει την αναξιοσύνη του κόσμου τούτου, αρρωσταίνει και πεθαίνει σε νεαρή ηλικία.

Στο άλλο μυθιστόρημα, με τον τίτλο *Σεραφίτα*,⁸⁰ ο συγγραφέας περιγράφει την επίγεια ζωή ενός πλάσματος που έχει περισσότερο αγγελικά παρά ανθρώπινα γνωρίσματα. Πριν γίνει όμως η περιγραφή της Σεραφίτας, ο Balzac αναφέρεται στη ζωή του σουηδού μυστικιστή φιλοσόφου Σβέτεμποργκ. Πρόκειται για μία αινιγματική προσωπικότητα, που η ζωή της μοιάζει με παραμύθι. Και πράγματι δεν θα πίστευε κανένας, αν δεν υπήρχαν πληροφοριακά στοιχεία, ότι ο Σβέτεμποργκ, τουλάχιστον τα είκοσι τελευταία χρόνια της ζωής του, ζούσε μια διπλή ζωή. Τον περισσότερο χρόνο της ζωής του τον περνούσε, κατά έναν ανερμήνευτο τρόπο, στους χώρους του «επέκεινα», σε αυτούς που οι προφήτες και πολλοί άγιοι ισχυρίζονται ότι είναι οι επτά ουρανοί, τους οποίους είχαν επισκεφθεί και όταν ακόμη ζούσαν στην επίγεια ζωή τους. Όταν ο σουηδός φιλόσοφος επέστρεφε από το «επέκεινα», αφιέρωνε την εδώ ζωή του στο να περιγράφει επί χρόνια, συστηματικά και λεπτομερειακά, το τι «έβλεπε» και τι ένιωθε στους εκεί κόσμους. Και κάθε χρόνο ταξίδευε στο νότο, στη δυτική Ευρώπη όπου τύπωνε αυτές τις εντυπώσεις στα λατινικά, οι οποίες απετέλεσαν συνολικά ένα πολύτομο εντυπωσιακό έργο.

⁷⁸ Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: Louis Lambert*, vol. XI, p. 591-692.

⁷⁹ Ο.π., p. 639.

⁸⁰ Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: Seraphita*, vol. XI, p. 729-860.

Κατά το μυθιστόρημα, ο Σβέτεμποργκ είχε δύο μαθητές, έναν άντρα και μία γυναίκα, ο οποίοι, όταν παντρεύτηκαν, γέννησαν τη Σεραφίτα. Επρόκειτο για ένα παράξενο πλάσμα, επίγειο και ταυτόχρονα αγγελικό, χωρίς γνώρισμα αρσενικού ή θηλυκού φύλου. Ακόμη και στην εφηβική του ηλικία ήταν πάνσοφο, έχοντας ξεπεράσει κατά πολύ την ανθρώπινη γνώση. Η Σεραφίτα εντοπίζει τις αντιφάσεις της πνευματικής υπόστασης των θνητών, και αποδεικνύει ότι η πραγματική Γνώση είναι αποκλειστικό γνώρισμα των αγγέλων, ενώ χαρακτηριστικό των ανθρώπων είναι η γεμάτη αμφισβητήσεις θρησκευτική πίστη. Τελικά η Σεραφίτα, μη αντέχοντας τον κόσμο των θνητών, ανεβαίνει με Ανάληψη στους ουρανούς.

Ο Balzac με τις περιπλανήσεις του στα πεδία των μεταφυσικών αξιών διαπιστώνει ότι η θρησκεία συνίσταται από δύο στοιχεία: το υπερφυσικό και το γήινο. Και το μεν ένα, το απαύγασμα της θρησκευτικής Αλήθειας, είναι κατά κάποιο τρόπο θεωρητικό και αφορά τη μετά θάνατον ζωή, ενώ το άλλο είναι το πρακτικό και αφορά την επίγεια ζωή μας. Ζώντας στον κόσμο τούτο έχουμε ανάγκη από την έμπρακτη εφαρμογή των χριστιανικών αξιών. Για να υπερνικήσουμε τον εγωισμό και τη διαφθορά πρέπει να καλλιεργούμε καθημερινά τα διδάγματα του Χριστού για φιλανθρωπία, αλληλεγγύη και αγάπη. Όμως δεν μπορούμε να επιβάλλουμε σε κανένα να τα εφαρμόζει, διότι είναι θέμα ελεύθερης προσωπικής επιλογής. Και η ανάπτυξη του κάθε ατόμου αξιολογείται από το κατά πόσο έχει ενστερνιστεί και εφαρμόζει αυτά τα διδάγματα.

Αλλά, στην κοινωνία την οποία περιγράφει ο Balzac, επειδή κανένας δεν έχει καθαρή καρδιά για να αποδεχθεί τις χριστιανικές αλήθειες, αυτές μένουν θαμμένες. Τόσο μεγάλη ήταν η υποδούλωση στα πάθη, ώστε το πλήθος είχε εντελώς απομακρυνθεί από τη θρησκεία. Η μεγάλη πλειονότητα των ατόμων θεωρεί τις αλήθειες της παρωχημένες και αναποτελεσματικές. Ο συγγραφέας όμως δεν θέλει να αφήσει αβοήθητη την κοινωνία που ο ίδιος δημιούργησε. Σε μερικά μυθιστορήματά του διηγείται ότι τα πάθη δεν καταστρέφουν πάντα τον άνθρωπο. Εξαρτάται από τον ίδιο και τις τελικές του επιλογές αν θα σωθεί. Και δεν μιλάει για σωτηρία μετά θάνατον, αλλά για την εδώ ζωή. Αν ο άνθρωπος διδαχθεί από τα σφάλματά του και αλλάξει τρόπο ζωής, τότε μπορεί να ελπίζει για τα υπόλοιπα χρόνια του, αν όχι να ευτυχήσει, τουλάχιστον να βρει την ψυχική ηρεμία που θα τον βοηθήσει να απαλύνει τις τύψεις του. Και ίσως, ακόμη περισσότερο, αν αντικαταστήσει τα παλαιά του σφάλματα με πράξεις καλοσύνης και φιλανθρωπίας, θα βρει κάποια δικαίωση, ότι η ζωή του δεν πήγε ολότελα χαμένη.

Ο Balzac αντιδιαστέλλει την ενσυνείδητη αγάπη προς τον άγνωστο συνάνθρωπο με την παθολογική αγάπη ενός γονιού προς τα παιδιά του. Όσο κι αν αυτή η τελευταία αποτελεί κάτι το θετικό, δεν παύει να είναι και αυτή πάθος που υπαγορεύεται από το ένστικτο. Κι ακόμη, συσχετίζοντάς την με τις απόψεις του Tocqueville, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αγάπη των γονέων προς τα παιδιά δεν ξεφεύγει από τους κανόνες της αστικής κοινωνίας, διότι αποτελεί έκφραση του ατομικισμού στο χώρο των συναισθημάτων. Τελικά είναι θέμα τύχης αν ο γονιός θα βρει ανταπόκριση στην προσφορά του. Αν τα παιδιά διέπονται από ηθικές αρχές, θα νιώσουν ευγνωμοσύνη προς τους γονείς, διαφορετικά θα τους καταστρέψουν. Είδαμε ως παράδειγμα την καταστροφή του μπάμπια-Γκοριό από τις αχάριστες κόρες του. Ένα άλλο γνωστό παράδειγμα από την *Ανθρώπινη Κωμωδία* είναι η καταστροφή μιας καλής μητέρας, της Αγάθας Μπριντώ από τον κακότροπο γιο της,⁸¹ προς τον οποίο έτρεφε μια παράλογη αγάπη που την τύφλωνε τόσο, ώστε δεν έβλεπε τα φοβερά του ελαττώματα.

Αντίθετα, η έμπρακτη εφαρμογή των χριστιανικών διδαγμάτων, έτσι όπως την περιγράφει ο γάλλος συγγραφέας, έχει πολύ διαφορετικό νόημα. Απευθύνεται προς τον άγνωστο συνάνθρωπο, χωρίς να παρεμβάλλονται συγγενικοί ή φιλικό δεσμοί. Είναι μια ανιδιοτελής συμπεριφορά που πραγματοποιείται για να δώσει στον ευεργετούμενο τη θεμιτή βαθιά χαρά ότι βοήθησε τον πάσχοντα πλησίον. Ο γιατρός Μπενασίς, ο ήρωας του μυθιστορήματος ο *Επαρχιακός γιατρός*,⁸² είναι ένας άνθρωπος που απεχθάνεται το παρελθόν του. Όταν ήταν νέος είχε παρασυρθεί από τα ελαττώματά του, και είχε εγκαταλείψει τη γυναίκα που αγαπούσε με την οποία είχε κάνει και παιδί. Όταν αργότερα η γυναίκα αυτή πέθανε δυστυχισμένη, ο Μπενασίς απαρνήθηκε την προηγούμενη ζωή του και κάθε προσωπική του ευχαρίστηση και αφιερώθηκε ολόψυχα στο να βοηθάει τους συνανθρώπους του. Εγκατάλειψε το Παρίσι και χάθηκε στη γαλλική επαρχία, όπου αναδείχθηκε σε ευεργέτη μιας απομακρυσμένης και υποβαθμισμένης περιοχής.

Τέλος, σε ένα άλλο μυθιστόρημα του Balzac, από τα τελευταία του, με τίτλο *Η άλλη όψη της σύγχρονης ιστορίας*,⁸³ αναδεικνύεται η συλλογική φιλανθρωπική δράση. Ο ήρωας του μυθιστορήματος, ο Γκοντφρουά, ένας άνθρωπος άτολμος και αποτυχημένος στη ζωή του, γνωρίζεται τυχαία με τα μέλη μιας χριστιανικής

⁸¹ Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: La Rabouilleuse*, vol. IV, p. 272-541.

⁸² Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: Le médecin de campagne*, vol. IX, p. 385-602.

⁸³ Honoré de Balzac, ό.π., *Comédie Humaine: L'Envers de l'histoire contemporaine*, vol. VIII, p. 217-413.

αδελφότητας, με την επωνυμία *Παρηγορητές*. Η αδελφότητα απαρτίζεται από πέντε-έξι μέλη, με επικεφαλής μια γυναίκα, την κυρία ντε λα Σαντερί. Οι *Παρηγορητές* στεγάζονται σε ένα παλαιό κτίριο, σε ένα στενάκι κοντά στην Παναγία των Παρισίων. Έχουν εγκαταλείψει κάθε κοινωνική σχέση, δεν έχουν κανένα συγγενή, και ζουν εκτελώντας τις «αποστολές» που τους αναθέτει η αρχηγός τους. Ο Γκοντφρουά, μόνος κι αυτός κι εγκαταλειμμένος, νοικιάζει ένα διαμέρισμα στο ίδιο κτίριο. Δύσπιστος και καχύποπτος καθώς είναι, αρχίζει να παρακολουθεί τις δραστηριότητες της αδελφότητας. Στην αρχή παρανοεί τη δράση της, διότι από τις δυσάρεστες εμπειρίες του δεν μπορεί να φανταστεί ότι υπάρχουν άνθρωποι, οι οποίοι ανυστερόβουλα ενδιαφέρονται για το καλό των άλλων. Σιγά-σιγά γνωρίζει όλα τα μέλη της και ανακαλύπτει ότι προέρχονται από διάφορες κοινωνικές τάξεις, άλλοι είναι ευγενείς κι άλλοι αστοί, άλλοι πλούσιοι κι άλλοι φτωχοί, αλλά σαν *Παρηγορητές*, όλοι αισθάνονται ίσοι μεταξύ τους, και δεν τους χωρίζουν κοινωνικές ή οικονομικές διαφορές. Ακόμη ανακαλύπτει ότι ο καθένας τους κρύβει κι από ένα μυστικό που θέλει να ξεχάσει. Σιγά-σιγά κερδίζει την εμπιστοσύνη τους, οι οποίοι του εξομολογούνται τα μυστικά τους. Άλλοι έχουν αδικηθεί από το κοινωνικό τους περιβάλλον και άλλοι έχουν αδικήσει συνανθρώπους τους. Έτσι ήρθε κάποια στιγμή που διέγραψαν το παρελθόν, και αποφάσισαν να αρχίσουν μία καινούργια ζωή ευεργετώντας. Και οι «αποστολές» που τους αναθέτει η κυρία ντε λα Σαντερί ήταν να ερευνούν την παρισινή κοινωνία, να ανακαλύπτουν ανθρώπους που υποφέρουν, ώστε στη συνέχεια να τους βοηθούν. Εκείνο πάντως που εξακολουθεί να μένει άγνωστο είναι το μυστικό της ίδιας της αρχηγού της αδελφότητας για το οποίο κανένας δεν μιλάει.

Επειδή τελικά ο Γκοντφρουά θέλγεται από τη δράση των *Παρηγορητών* αρχίζει να συμμετέχει στις αποστολές τους. Του ανατίθεται να συμπαρασταθεί σε έναν παλαιό δικαστή του οποίου η κόρη πάσχει από πολύ βαριά αρρώστια και είναι επί χρόνια κατάκοιτη. Ο δικαστής έχει εγκαταλείψει από καιρό τα επάγγελμά του και έχει θέσει αποκλειστικό σκοπό της ζωής του να παρηγορεί την κόρη του δημιουργώντας στο δωμάτιο της μίαν ευχάριστη ατμόσφαιρα, με πολλά λουλούδια. Είναι ένας ευωδιαστός τάφος όπου η ζωντανή νεκρή ζει σ' ένα ψεύτικο περιβάλλον ευτυχίας. Ο Γκοντφρουά, κατασυγκινημένος από τη δυστυχία του δικαστή και της κόρης του, μετά από πολλές προσπάθειες και σε συνεργασία με όλη την αδελφότητα, καταφέρνει να ανακαλύψει έναν ικανό γιατρό, ο οποίος θεραπεύει την ετοιμοθάνατη κοπέλα. Τότε ο πατέρας της επισκέπτεται τους *Παρηγορητές* για να τους

ευχαριστήσει. Και εκεί έρχεται η κορύφωση του δράματος καθώς φανερώνεται και το άγνωστο μυστικό της αρχηγού της αδελφότητας. Η κυρία ντε λα Σαντερί είχε μια κόρη που είχε αναμιχθεί σε επαναστατική δράση κατά του καθεστώτος. Τελικά συνελήφθη από τις αρχές, και αυτός ο δικαστής ήταν εκείνος που την καταδίκασε σε θάνατο, υπακούοντας στις πολιτικές σκοπιμότητες της εξουσίας. Κατά τη συνάντηση της κ. ντε λα Σαντερί με το δικαστή-δολοφόνο, εκτυλίσσονται σκηνές που θυμίζουν την κάθαρση σε αρχαία ελληνική τραγωδία. Η τραγική μητέρα δέχεται με σπαραγμό ψυχής να συγχωρήσει τον καταστροφέα της κόρης της και της δικής της ζωής.

Το μυθιστόρημα, πέρα από τη δραματική του πλοκή, αποτελεί μian απόπειρα του Balzac να προτρέψει σε συλλογική φιλανθρωπική δράση, σύμφωνα με τη χριστιανική διδασκαλία, δράση όμως ανεξάρτητη από εκείνη της εκκλησίας. Πρόκειται για μια μπαλζακική εκδοχή της ενώσεως πολιτών, αντίστοιχης του Tocqueville. Ο συγγραφέας δεν γνώριζε τη δράση των αμερικανικών ενώσεων, αλλά, σύμφωνα με τις συνθήκες που επικρατούσαν στη Γαλλία, η θρησκεία κατά τη γνώμη του είχε τη δύναμη να συνενώσει τους ανθρώπους για έναν αγαθό σκοπό. Τα σφάλματα προέρχονται από τα ένστικτα του κάθε ανθρώπου ανεξάρτητα από την ταξική του προέλευση. Και όπως τα άτομα, τα προερχόμενα από οποιαδήποτε τάξη, μπορούν να παρασυρθούν από τα πάθη και να καταστραφούν, είναι δυνατόν, αν συναισθανθούν τα σφάλματά τους, να αλλάξουν πορεία και να προχωρήσουν προς τη λύτρωση. Ούτε η μετάνοια ούτε η ηθική έχουν ταξικά γνωρίσματα, η λύτρωση είναι ατομική και όχι συλλογική, δεν είναι προνόμιο συγκεκριμένης μερίδας ατόμων, αλλά του καθενός ξεχωριστά. Όταν ο άνθρωποι συνειδητοποιήσουν την πορεία τους προς την καταστροφή, αυτό θα τους κάνει να αποφεύγουν πια τα λάθη τους. Όλοι όσοι βασανίζονται από τα σφάλματά τους, λυτρώνονται με μία ειλικρινή μετάνοια και με πράξεις αγάπης προς τον πλησίον. Είναι μια μορφή καλώς εννοούμενου συμφέροντος, που διαδραματίζεται στην ίδια την ψυχή του ανθρώπου, όπου δρα η ίδια του η συνείδηση, η οποία απευθύνεται εσωτερικά, στο κάθε άτομο. Οι αγαθές πράξεις εκείνου που έχει μετανοήσει, βοηθούν πρώτα ποσοτικά, δηλαδή υλικά, τους συνανθρώπους του, αλλά προπάντων τον ίδιο, ποιοτικά, δηλαδή πνευματικά.

Όταν ο άνθρωπος κατανικά τον εγωισμό και γίνεται ανώτερος πνευματικά, καθίσταται δέσμιος των αγαθών σκέψεων που προέρχονται από τη διδασκαλία της θρησκείας. Είναι κι αυτό μια δέσμευση, αλλά προς το Καλό. Η υπακοή προς τους κανόνες του Θεού δεν αποτελεί καινούργια σκλαβιά, αλλά απελευθέρωση από τα εγκόσμια. Πρόκειται για μια ελευθερία που αποκτούν βαθμιαία οι ήρωες του Balzac

όταν αγωνίζονται και πετυχαίνουν να απαλλαγούν από τα ελαττώματά τους. Είναι μια ευτυχία προερχόμενη από ηθική ικανοποίηση.

Σύγκριση των απόψεων του Tocqueville και του Balzac για τη μετάβαση από το Παλαιό Καθεστώς στη Δημοκρατία.

Έχοντας τελειώσει την αναφορά μας στο έργο των δύο στοχαστών με τους οποίους ασχοληθήκαμε, στον επόμενο διμερή πίνακα παρουσιάζουμε τις απόψεις του καθενός τους, ώστε να μπορέσουμε να τις συγκρίνουμε και να βρούμε με μεγαλύτερη ευχέρεια τις μεταξύ τους ομοιότητες και διαφορές.

Απόψεις Tocqueville	Απόψεις Balzac
Οι θεωρητικές απόψεις του Tocqueville εκτίθενται στο μεγάλο θεωρητικό κοινωνιολογικό συγγραφικό του έργο, στην αλληλογραφία του, στις εντυπώσεις από τα ταξίδια του, στα πολιτικά του κείμενα, και στις θεωρητικές του μελέτες, με αποκορύφωμα το δίτομο βιβλίο του <i>Η Δημοκρατία στην Αμερική</i> .	Οι απόψεις του Balzac δεν προέρχονται από θεωρητική έρευνα, αλλά παρουσιάζονται στα διάφορα άρθρα και μελέτες που είχε εκπονήσει κατά καιρούς πάνω σε λογοτεχνικά θέματα, και κυρίως στην <i>Ανθρώπινη Κωμωδία</i> , όπως έχει ονομάσει το σύνολο των εκατό περίπου πεζογραφημάτων του, βασικά μυθιστορημάτων ή και μικρότερων αφηγημάτων.
Το βασικό θέμα που τον απασχόλησε ήταν πολιτικό και κοινωνιολογικό: ο τρόπος που αναπτύσσεται η αστική δημοκρατία στη Γαλλία, από το παλαιό καθεστώς, το πρώτο μισό του 19 ^{ου} αιώνα, με τις συνεχείς πολιτικές ανατροπές, καθώς και η επίδρασή της, όχι μόνο στην κοινωνία γενικότερα, αλλά και στο κάθε άτομο χωριστά, στην ψυχολογία και στη συμπεριφορά του.	Το ίδιο θέμα απασχολεί και τον Balzac, ο οποίος ασχολείται επίσης με το πρώτο μισό του ίδιου αιώνα. Και ενώ τις κοινωνικές επιπτώσεις της δημοκρατίας, ο Tocqueville τις περιγράφει με θεωρητική ανάλυση, ο Balzac τις παρουσιάζει υπό μορφή λογοτεχνικής σύνθεσης, στα επεισόδια των μυθιστορημάτων του.
Ο Tocqueville καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια και παρουσιάζει τις αναλύσεις του με σκοπό να βοηθήσει την τάξη των ευγενών, η οποία συνθλίβεται και αφανίζεται υπό την πίεση των καινούργιων συνθηκών που προκαλεί η καπιταλιστική κοινωνία.	Ο Balzac καταγόταν από αστική οικογένεια, αλλά θαύμαζε τις παλαιές αριστοκρατικές αξίες και τις υποστήριζε, σε πείσμα όλων των φιλελευθέρων που τον θεωρούσαν οπισθοδρομικό. Παρά τα ελαττώματα των αριστοκρατών, θεωρούσε ότι η κοινωνία τους ήταν καλύτερη από την καπιταλιστική.
Εκμεταλλεόμενος ένα υπηρεσιακό του ταξίδι στην Αμερική, μελετάει την εκεί δημοκρατία, η οποία είχε γεννηθεί ως τέτοια, χωρίς να αποτελεί μετεξέλιξη κάποιου παλαιότερου μοναρχικού καθεστώτος. Τα γνωρίσματα της νεογέννητης αυτής δημοκρατίας ήταν φανερά από την αρχή διότι δεν εμπλέκονταν με στοιχεία άλλου καθεστώτος. Αυτά τα γνωρίσματα εντόπισε, τα περιέγραψε και τα σχολίασε.	Ο Balzac περιέγραψε την αναπτυσσόμενη γαλλική αστική κοινωνία, χωρίς να έχει εμπειρίες από την Αμερική. Είχε ταξιδέψει σε χώρες της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης, αλλά αυτές εξακολουθούσαν να είναι μοναρχικές, ενώ η Γαλλία ήταν η πρώτη της οποίας η κοινωνία άλλαζε σε αστική, ως συνέπεια της γαλλικής επανάστασης. Έτσι, ο Balzac παρουσίασε τη νέα γαλλική κοινωνία, ως αποτέλεσμα συγκρούσεων με το μοναρχικό καθεστώς.

<p>Η βασική άποψη του γάλλου στοχαστή είναι ότι κατά τη δημοκρατία τα άτομα έχουν <i>ίσες ευκαιρίες</i> για να εξελιχθούν σύμφωνα με τις ικανότητές τους, και δεν υπάρχουν νόμοι που να ευνοούν μία κοινωνική τάξη έναντι μιας άλλης.</p>	<p>Ο Balzac, επίσης, θεωρεί την κοινωνία των ίσων ευκαιριών σαν κάτι το αυτονόητο στην εποχή του. Στα μυθιστορήματά του οι νεαροί ήρωες αισιοδοξούν ότι τίποτα δεν θα τους εμποδίσει να προοδεύσουν, στηριζόμενοι στις δυνάμεις τους.</p>
<p>Όμως, το δημοκρατικό άτομο δεν χρησιμοποιεί τις <i>ίσες ευκαιρίες</i> για την πνευματική του ανάπτυξη, αλλά, παρασυρμένο από το <i>αίσθημα</i> και μετά από το <i>πάθος ισότητας</i>, θέτει σκοπό της ζωής του την απόκτηση χρήματος, και επιδίδεται σε έναν αγωνιώδη ανταγωνισμό προς τους άλλους, ώστε να αποκτήσει όσο το δυνατόν περισσότερα καταναλωτικά αγαθά για να φανεί πιο πετυχημένος από αυτούς.</p>	<p>Ο Balzac τονίζει στα μυθιστορήματά του ότι η κινητήρια δύναμη της σύγχρονης του κοινωνίας ήταν το χρήμα, και ότι καθένας κάνει το παν για να το αποκτήσει. Τόση μεγάλη ήταν η μανία του πλουτισμού, ώστε πολλοί παρασύρονταν και θεωρούσαν το χρήμα ως αποκλειστικό σκοπό της ζωής τους, και όχι σαν μέσο για να έχουν μια πιο άνετη ή και πλούσια διαβίωση.</p>
<p>Ταυτόχρονα, στη δημοκρατική κοινωνία προκαλείται ο <i>ατομικισμός στα συναισθήματα</i>, κατά τον οποίο το άτομο αφοσιώνεται στον εαυτό του, στην οικογένεια του και στο στενό του φιλικό περιβάλλον, αδιαφορώντας για όλους τους άλλους.</p>	<p>Ο γάλλος συγγραφέας προχωρεί πιο πέρα από τον ατομικισμό του Tocqueville και φθάνει στον άκρατο εγωισμό, όπου το άτομο ενδιαφέρεται μόνο για τον εαυτό του, και εχθρεύεται όλους τους άλλους, ακόμη και τα μέλη της οικογένειάς του.</p>
<p>Επίσης αναπτύσσεται ο <i>ατομικισμός στις ιδέες</i>. Το δημοκρατικό άτομο, στα πλαίσια του <i>αισθήματος της ισότητας</i>, δεν αποδέχεται κανέναν άλλον πνευματικά ανωτερό του. Αποδέχεται μόνο την κοινή γνώμη, η οποία είναι το συλλογικό αποτέλεσμα του συνόλου των σκέψεων των ίσων πολιτών. Ο Tocqueville θεωρεί τις απόψεις της κοινής γνώμης ως τυραννία που προέρχεται από μία πλειοψηφία που δεν αποτελείται από καλλιεργημένα άτομα, αλλά από αμόρφωτους.</p>	<p>Και ο Balzac, παρόλο που θεωρεί την εκλογική διαδικασία θετικό βήμα της δημοκρατίας, διότι από μιαν άποψη είναι το καταλληλότερο μέσο για τη θέσπιση των νόμων, ωστόσο αισθάνεται πιεσμένος από το γεγονός ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται από μία πλειοψηφία ανάξιων λόγου ανθρώπων, χωρίς ηθικές αρχές, αλλά με αποκλειστικό κριτήριο το υλικό τους συμφέρον.</p>
<p>Όταν ο πολίτης δεν ενδιαφέρεται για τα κοινά, το κενό εξουσίας το καταλαμβάνουν άτομα ανάξια λόγου, και ταυτόχρονα κυριαρχεί ο <i>δεσποτισμός</i>, μια εξουσία που θέτει τους ανθρώπους σε λήθαργο, και τους πείθει να μην αντιδρούν εναντίον της.</p>	<p>Οι πολιτικοί που κυριαρχούν δεν αποτελούν πραγματικούς ταγούς, αλλά αναρριχώνται στην εξουσία με πλάγια μέσα, ενδιαφέρονται πρώτα και πάνω από όλα για την κοινωνική και οικονομική τους καριέρα καθώς και για την προσωπική τους ικανοποίηση.</p>
<p>Ως αντίδοτο κατά των μειονεκτημάτων της δημοκρατίας, τα οποία έχουν ως τελική συνέπεια το δεσποτισμό, και δεδομένου ότι οι παλαιές αριστοκρατικές αξίες δεν υφίστανται πια, ο Tocqueville μεταφέρει στη Γαλλία ορισμένες ιδέες από την αμερικανική του εμπειρία. Υποστηρίζει ότι οι πολίτες πρέπει να ενδιαφέρονται για το <i>καλώς εννοούμενο συμφέρον</i>, να θυσιάζουν δηλαδή μέρος των ατομικών τους εσόδων ώστε το κράτος να κατασκευάζει δημόσια έργα κοινής ωφέλειας. Να ενδιαφέρονται</p>	<p>Ο Balzac, θεωρεί ότι ο άνθρωπος λειτουργεί βάσει των ενστίκτων του που εκδηλώνονται ως ελαττώματα και πάθη. Κατά τη δημοκρατία τα πάθη εξάπτονται περισσότερο. Λόγω της κυριαρχίας του χρήματος καταργούνται οι ηθικοί φραγμοί, και χάνονται οι πνευματικές αξίες. Ωστόσο, μερικές φορές, όταν ο άνθρωπος βλέπει πως καταστρέφεται από τα ελαττώματά του, αντιλαμβάνεται ότι το μόνο που μπορεί να τον σώσει είναι η χριστιανική διδασκαλία της αγάπης, που στη Γαλλία υποστηρίζεται</p>

<p>για τις <i>θρησκευτικές αξίες</i>, που θα τους αποτρέπουν από τη μανία απόκτησης υλικών αγαθών. Επίσης, να αντενεργούν δημιουργώντας <i>ενώσεις πολιτών</i> που θα δρουν για το κοινό καλό. Τέλος ο γάλλος στοχαστής υποστηρίζει την <i>ελευθερία</i> της προσωπικής <i>δράσεως</i>.</p>	<p>από αιώνες από τον Καθολικισμό. Τότε πρέπει να μετανοεί και να θέτει ως σκοπό της ζωής του τα έργα αλληλεγγύης. Κατ' αυτόν τον τρόπο αισθάνεται ότι η ζωή του δεν πήγε χαμένη αφού, με το να βοηθάει ανυστερόβουλα τους συνανθρώπους του, μπορεί να λυτρωθεί από τα παλαιά του ελαττώματα.</p>
<p>Η προσπάθεια για το <i>καλώς εννοούμενο συμφέρον</i>, η αποδοχή και η εφαρμογή των <i>θρησκευτικών αξιών</i>, καθώς και οι δραστηριότητες των <i>ενώσεων πολιτών</i>, ο συνδυασμός όλων αυτών αποτελούν εκδηλώσεις της <i>ελευθερίας δράσεως</i> του πολίτη.</p>	<p>Το να εφαρμόζει κανείς τα θρησκευτικά διδάγματα αποτελεί πορεία προς την ατομική <i>ελευθερία δράσεως</i>, διότι το άτομο κατ' αυτόν τον τρόπο απελευθερώνεται από τα ελαττώματα που το κρατούν δέσμιο στα επίγεια πάθη.</p>

Η επίδραση του Tocqueville και του Balzac στους μεταγενέστερους

Παρά το γεγονός ότι τόσο ο Tocqueville όσο και ο Balzac δεν έφθασαν σε μεγάλη ηλικία – πέθαναν 54 και 51 ετών αντίστοιχα – άφησαν, ο καθένας στον τομέα του, ένα τεράστιο έργο που είχε επίδραση όχι μόνο στους αμέσως μεταγενέστερους, αλλά εξακολουθεί να επηρεάζει μέχρι σήμερα.

Η επίδραση του Tocqueville προέρχεται από τις εύστοχες παρατηρήσεις του για τη δημοκρατία της εποχής του, αλλά ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι, παρατηρώντας κάποια κοινωνικά φαινόμενα που τότε βρίσκονταν ακόμη στα σπάργανα, διείδε προφητικά πώς θα εξελιχθούν και πόσο θα κυριαρχήσουν στις σημερινές δημοκρατικές μας κοινωνίες.

Έτσι, όποιος έχει εξοικειωθεί με το έργο του Tocqueville, αντιμετωπίζει την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής μας όχι ως κάτι καινούργιο και άγνωστο, αλλά ως συνέχεια και εξέλιξη των συμπτωμάτων που είχε εντοπίσει εκείνος, εδώ και πάνω από ενάμισι αιώνες. Η αποξένωση του ανθρώπου από τον άνθρωπο, η υποδούλωση του στο χρήμα, ο άκρατος καταναλωτισμός, η τυραννία μιας αστοιχείωτης πλειοψηφίας που υπερισχύει πολιτικά χάρη στον αριθμό της, η πολιτική παθητικότητα των αστών που προτιμούν να κυβερνώνται από ανάξιους προκειμένου να μην ενοχλούνται στην προσπάθεια τους για το κυνήγι του κέρδους, όλα αυτά είναι κάποια από τα αρνητικά συμπτώματα της αστικής κοινωνίας για τα οποία μας είχε προειδοποιήσει ο γάλλος στοχαστής. Τα συμπτώματα αυτά σήμερα έχουν μεγεθυνθεί σε υπερθετικό βαθμό, αν λάβουμε υπόψη και εξελίξεις που δεν ήταν δυνατόν να προβλεφθούν από τότε. Σ' αυτά δηλαδή πρέπει να προσθέσουμε όχι μόνο την τεράστια εξέλιξη του καπιταλισμού αλλά και την μετάλλαξή του με τον

φιλελευθερισμό και την παγκοσμιοποίηση, τόσο σε εθνικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο διεθνούς στρατηγικής του. Και αν ο Tocqueville έχει υποδείξει ορισμένες λύσεις, η εφαρμογή τους δυσχεραίνεται πολύ υπό τις σύγχρονες συνθήκες. Υπάρχει σε παγκόσμια κλίμακα υποδούλωση των οικονομικά αδύναμων χωρών σε ισχυρότερες, οι σύγχρονοι πολιτικοί μειονεκτούν κατά πολύ έναντι των προηγούμενων γενεών και δεν φαίνεται να αναπτύσσεται μια διεθνής πολιτική που να ωθήσει προς το καλύτερο. Αλλά και τα άτομα, ως μέλη των κοινωνιών, υποδουλώνονται ψυχολογικά όλο και περισσότερο στο ρεύμα της εποχής, στις αρνητικές, υλιστικές καταστάσεις τις οποίες ο Tocqueville από τότε είχε πολεμήσει. Παράλληλα, οι σύγχρονοι κοινωνιολόγοι, εκείνοι που γνωρίζουν το έργο του γάλλου στοχαστή και θέλουν να βοηθήσουν την κοινωνία, φαίνεται ότι δεν έχουν τη δύναμη να επηρεάσουν μια αντιπνευματική εποχή.

Όσον για την επίδραση που ασκεί ο Balzac, στη σημερινή εποχή, ας αρχίσουμε από τον εμπνευσμένο επικήδειο που εξεφώνησε ο μεγάλος φίλος του, ο Βίκτωρ Ουγκώ, ο οποίος, μπροστά στον τάφο του συγγραφέα στο νεκροταφείο Περ Λασσαίζ, ανέφερε ότι:

*«Ο άνθρωπος που αυτή τη στιγμή κατεβαίνει στον τάφο είναι ένας από κείνους που τους συνοδεύει το πένθος ενός έθνους. Από εδώ και στο εξής, τα βλέμματα των ανθρώπων δεν θα στρέφονται προς τα πρόσωπα των ισχυρών, αλλά προς τα πρόσωπα των στοχαστών, και συγκλονίζεται ολόκληρο το έθνος, όταν εξαφανίζεται απ' τον ορίζοντά του μια τέτοια φυσιογνωμία. Το όνομά του θα ενσωματωθεί στη φωτοβόλο τροχιά που θα κληροδοτήσει η γενιά μας στο μέλλον(...). Όπως είπα και άλλοτε σε παρόμοια πένθιμη περίπτωση και όπως δεν θα κουραστώ ποτέ να επαναλαμβάνω, δεν είναι νύχτα, αλλά φως. Δεν είναι το τέλος, αλλά η αρχή. Δεν είναι η ανυπαρξία, αλλά η αιωνιότητα. Πέστε μου, όλοι εσείς που μ' ακούτε, δε λέω αλήθεια; Τάφοι σαν και τούτον δω είναι μια αδιάψευστη απόδειξη της αθανασίας (...). Οι μεγάλοι άνδρες οικοδομούν μόνοι το βάθρο τους: το μέλλον αναλαμβάνει να ανεγείρει τον ανδριάντα τους».*⁸⁴

Προφανώς, αυτός ο επικήδειος θα μπορούσε να ταιριάζει ωραιότατα και για την περίπτωση του Tocqueville.

⁸⁴ Stephan Zweig, ό.π., σ. 413-414. Και Nadine Satiat, ό.π., σ. 702-703.

Η επίδραση του Balzac προς τους μεταγενέστερους, μπορούμε να πούμε ότι έχει δύο σκέλη. Το λογοτεχνικό και το κοινωνιολογικό, τα οποία πάντως δεν προχωρούν το ένα ανεξάρτητα από το άλλο. Σχετικά με το λογοτεχνικό, πολύ γρήγορα αναγνωρίστηκε η μεγάλη συνεισφορά του στην εξέλιξη της πεζογραφίας. Σε μια εποχή που το μυθιστόρημα ταλαντευόταν ανάμεσα στο ρομαντισμό και στις ηρωικές περιπέτειες και δεν είχε ακόμη διαμορφωθεί ως λογοτεχνικό είδος, ήταν εκείνος που απέρριψε αυτήν τη νοοτροπία, και στράφηκε προς την αλήθεια της καθημερινής ζωής. Είδε τον άνθρωπο στην καθημερινότητά του, με τα προτερήματα και τα ελαττώματά του, τις ελπίδες και τις απογοητεύσεις του. Και απέδειξε ότι η εξιστόρηση της καθημερινής ζωής παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον ακόμη και από τις πιο ευφάνταστες εξωπραγματικές περιπέτειες. Δεν υπάρχει σήμερα σοβαρός αναγνώστης που να μην παρασύρεται από το μπαλζακικό θέλημα, ούτε σοβαρός συγγραφέας που να μην τον έχει μελετήσει και να μην έχει επηρεαστεί από αυτόν.

Όσον αφορά την κοινωνιολογική του επίδραση, δεν επαληθεύτηκε ο φόβος του ότι οι «νεωτεριστές», όπως τους ονόμαζε, θα τον καταδίκασαν ως «οπισθοδρομικό πνεύμα». Οι αντιδράσεις ορισμένων κοντόφθαλμων συγχρόνων του έσβησαν πολύ γρήγορα. Παρά το γεγονός ότι ο Balzac ήταν συντηρητικός στις ιδέες του και θεωρούσε, για συγκεκριμένους λόγους, τη θρησκεία και τη μοναρχία ως τις δύο «αιώνιες αλήθειες», ήταν τέτοιο το πάθος του για την αλήθεια στην τέχνη, ώστε δεν θέλησε ποτέ του να παραχαράξει την πραγματικότητα, ούτε υπέρ των ευγενών, τους οποίους συμπαθούσε, ούτε υπέρ των αστών, και ξεσκεπάζε τις βρωμιές και τις θηριωδίες της κοινωνίας της εποχής του, από οπουδήποτε και αν προέρχονταν. Η αλήθεια την οποία υπηρέτησε πιστά, τελικά τον δικαίωσε.

Παράλληλα είναι ο πρώτος πεζογράφος που ανατέμνει το κοινωνικό και οικονομικό άτομο. Διαισθάνεται το ρόλο του παράγοντα κοινωνία και οικονομία. Οι ήρωές του είναι ατομικοποιημένη έκφραση από κοινωνικές ολότητες, είναι συνοπτικές μορφές, είναι σύμβολα κοινωνικών ομάδων. Έτσι το μερικό περιλαμβάνει το γενικό. Τόσο ο Μαρξ όσο και ο Έγκελς εκτιμούσαν απέραντα το έργο του.

Ο Έγκελς μάλιστα συνήθιζε να λέει πως έμαθε από τα έργα του Balzac για τις κοινωνικές αντιφάσεις του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα τόσα πολλά όσα δεν έμαθε από τις δεκάδες τόμους των ιστορικών, οικονομολόγων και στατιστικολόγων της εποχής. Ο ίδιος, σ' ένα γράμμα στην αγγλίδα Χάρκνες, δίνει έναν περίφημο χαρακτηρισμό του συγγραφέα της *Ανθρώπινης Κωμωδίας*:

«Ο Balzac – γράφει – που τον θεωρώ μεγάλο δάσκαλο του ρεαλισμού, ασύγκριτα πιο μεγάλο από όλους τους Ζολά, περασμένους, τωρινούς και αυριανούς, μας δίνει στην «Ανθρώπινη Κωμωδία» του την ιστορία, την πιο θαυμαστά ρεαλιστική, της γαλλικής κοινωνίας, περιγράφοντας με τη μορφή χρονικού των ηθών, σχεδόν χρόνο με το χρόνο, από το 1816 έως το 1848, την έντονη πίεση που ο ανερχόμενος αστισμός εξάσκησε κατά της αριστοκρατίας, όταν αυτή, μετά το 1815, αποκαταστάθηκε ξανά στ’ αγαθά της, κι επιχειρούσε να υψώσει πάλι, όσο μπορούσε, τη σημαία της γαλλικής ευγένειας. Περιγράφει τα τελευταία λείψανα αυτής της κοινωνίας, που ωστόσο ήταν γι’ αυτόν υποδειγματική, πώς τα γονάτισε ο χυδαίος νεοπλουτισμός, ή πώς τα έσπρωξε στη διαφθορά».⁸⁵

Όλοι, είτε συμφωνούν με τον συντηρητισμό του Balzac είτε όχι, γοητεύονται από το γράψιμό του και δεν τον απαρνούνται ποτέ.

Βιβλιογραφία για τον Tocqueville

Έργα του Tocqueville:

- Alexis de Tocqueville. *Letters from America*. Edited, translated, and with an introduction by Frederick Brown. Yale University Press, Λονδίνο, 2010.
- Alexis de Tocqueville. *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, εισ. Γ.Μανιάτης, μτφ. Μ. Λυκούδης. Αθήνα, Στοχαστής,³ 2008.
- Alexis de Tocqueville. *Το Παλιό Καθεστώς και η Επανάσταση*, προλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, μτφ. Α. Παππάς. Αθήνα, Πόλις, ανατύπωση από την 2^α έκδοση, 2008.
- Alexis de Tocqueville. *Μνημόνιο για τη φτώχεια*, εισ. Σ. Κωνσταντακόπουλος, μτφ. Ε. Παπαδάκη. Αθήνα, Πόλις, 2005.

Μελέτες για τον Tocqueville:

- Aron Raymond. *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, μτφ. Μ. Λυκούδης. Αθήνα: Γνώση,³ 1994.
- Brogan Hugh. *Alexis de Tocqueville. A biography*. Profile Books, Λονδίνο, 2006.
- Κωνσταντακόπουλος Σταύρος. *Ατομικισμός, Επανάσταση και Δημοκρατία. Για την πολιτική θεωρία του Τοκβίλ*. Αθήνα: Σαββάλας, 2008.

⁸⁵ Οι απόψεις του Έγκελς για τον συγγραφέα αναφέρονται στον πρόλογο του Τάσου Βουρνά στην πρώτη ελληνική μετάφραση του μυθιστορήματος του Balzac *Le peau de chagrin* (ελληνικός τίτλος: *Το μαγικό δέρμα*). Μετφ. Στάθης Δρομάζος. Σύγχρονος, Αθήνα, 1953.

Βιβλιογραφία για τον Balzac

Έργα του Balzac:

- Honoré de Balzac. *Comédie Humaine*. Bibliothèque de la *Pleiade*. Editions *Gallimard*. Paris, ¹1976-1981, ²1996-2003, 12 vol. Edition complète.
- Honoré de Balzac. *Oeuvres diverses*. Bibliothèque de la *Pleiade*. Editions *Gallimard*. Paris, 1990, 1996. 2 vol.

Μελέτες για τον Balzac:

- Satiat Nadine. *Μπαλζάκ ή η μανία της γραφής*. Βιογραφία. Μετφ. Ευγενία Τσελέντη. Τραυλός, Αθήνα, 2001, σ.740.
- Taillandier Francois. *Μπαλζάκ*. Βιογραφία. Μετφ. Αλίκη Τριανταφυλλίδου. Κασταλία, Αθήνα, 2006, σ.204.
- Zweig Stephan. *Μπαλζάκ*. Μυθιστορηματική βιογραφία. Μετφ. Γιάννης Μπεράτης. Γκοβόστης, Αθήνα, 1950, σ.414.

Παρατηρήσεις:

- Οι εκδόσεις *Gallimard*, στη σειρά *Βιβλιοθήκη Pleiade* έχουν δημοσιεύσει την πλήρη *Ανθρώπινη Κωμωδία*, αποτελούμενη από 12 τόμους, με πάνω από 1500 σελίδες ο καθένας. Περίοδο αρχικής έκδοσης 1976-1981. Περίοδος επανέκδοσης 1996-2003. Το σύνολο των έργων της *Ανθρώπινης Κωμωδίας* είναι 100 περίπου μυθιστορήματα και νουβέλες, καθώς και μερικά μικρότερα διηγήματα. Σε κάθε τόμο περιλαμβάνεται εκτεταμένη εισαγωγή για το κάθε έργο, το ιστορικό των πρώτων εκδόσεών του, και αναλυτικές σημειώσεις από δεκάδες μελετητές του συγγραφέα, καθώς και τα αποσπάσματα των έργων του που έμειναν ημιτελή.
- Η προηγούμενη έκδοση συμπληρώνεται με δύο ακόμη τόμους, με τα *Διάφορα Έργα*, θεατρικά, διηγήματα, μελέτες και άρθρα που δεν συμπεριλαμβάνονται στην *Ανθρώπινη Κωμωδία*.
- Σειρές έργων του Μπαλζάκ έχουν εκδοθεί και από πολλές γαλλικές εκδόσεις: *Garnier*, *Albin-Michel*, *Calmann-Levy*, *Folio classique*, κ.α. Οι πιο επιμελημένες από αυτές περιλαμβάνουν εκτεταμένες εισαγωγές και σχόλια μελετητών του συγγραφέα.
- Στην ελληνική γλώσσα έχουν μεταφραστεί πάνω από τα μισά έργα της *Ανθρώπινης Κωμωδίας*. Τα πιο γνωστά μυθιστορήματα του συγγραφέα έχουν μεταφραστεί κατά καιρούς σε διάφορες εκδόσεις, από περισσότερες του ενός μεταφραστές, μεταξύ των οποίων και γνωστοί έλληνες λογοτέχνες, όπως ο Νικηφόρος Βρεττάκος, ο Ανδρέας Φραγκιάς, κ.α.
- Δεκάδες εκδοτικοί οίκοι έχουν εκδώσει τα μεταφρασμένα έργα. Μεταξύ αυτών: Αστάρτη, Bookstars, Γκοβόστης, Ελευθερουδάκης, Εξάντας, Ερατώ, Ζαχαρόπουλος και Σια, Ηριδανός, Ίνδικτος, Κάκτος, Καστανιώτης, Μέδουσα, Rrinta, Σύγχρονη Εποχή, Σύγχρονος, Ψύχαλος, κ.α.